

Znanstvena i filozofska ortodoksija i heterodoksija liječnika dr. Karla Marchesija (I): spiritizam i spiritistički pokret*

BORIS KOŽNJAK

Institut za filozofiju, Zagreb

bkoznjak@ifzg.hr

UDK 159.961 Marchesi, K.

133.9

1:001

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 1. 6. 2021.

Prihvaćen: 15. 6. 2021.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.47.1\(93\).2](https://doi.org/10.52685/pihfb.47.1(93).2)

Sažetak

U članku razmatram život i rad u domaćoj historiografiji posve zanemarenog no u svoje vrijeme uglednog zagrebačkog liječnika dr. Karla Marchesija, koji je tijekom 1920-ih i 1930-ih godina u domovini, a zatim i u Sjedinjenim Državama, gdje emigrira 1950. godine i ostaje do svoje smrti, ostvario zavidnu ortodoksnu liječničku karijeru internista i pionira medicinske hipnoze, ali također i onu heterodoksnu, kao jednog od obnovitelja i glavnih protagonista spiritističkog pokreta te lidera parapsiholoških istraživanja u Hrvatskoj, a nakon toga u Sjedinjenim Državama i kao blizak suradnik Josepha Banksa Rhinea na Parapsihološkom laboratoriju pri Sveučilištu Duke, s kojim je uspostavio suradnju iz domovine još 1938. godine. Članak je podijeljen u dva

* Autor se zahvaljuje gospođi Kate Collins s istraživačkog odjela knjižnice David M. Rubenstein Rare Book & Manuscript Library pri Sveučilištu Duke na svesrdnoj pomoći kod pribavljanja arhivske građe vezane uz dr. Karla Marchesija, gospođi Ladi Šojat, leksikografkinji na Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža u Zagrebu na dopunama biografskih podataka o dr. Marchesiju, kolegici dr. sc. Marini Novini na pribavljanju literature vezane uz dr. Mariju Roje Marchesi te kolegi Andreasu Sommeru, povjesničaru znanosti na Sveučilištu Cambridge, uopće na poticaju da se moj rani interes za život i rad dr. Karla Marchesija pretvori u ozbiljno istraživanje. Posebnu zahvalu dugujem gospodinu Arisu Angelisu, novinaru i autoru Radio Zagreba i Hrvatskog radija, koji mi je prisjećanjem svojih razgovora s Jozefinom Žiha, rođenom Marchesi, sestrom dr. Karla Marchesija, za svojevremeno iznimno popularnu radijsku dokumentarnu seriju »Život Jozefine Žiha«, pružio važne informacije za popunjavanje nekih ispražnjenih biografskih mjesta u životu dr. Marchesija. Također, gospodinu Angelisu dugujem i zahvalu na ustupljenim fotografijama obitelji Marchesi. Gregory Feist me zadužio s pribavljanjem članaka koje je dr. Marchesi objavljivao u *The British Journal of Medical Hypnotism*.

dijela, a u ovom prvom dijelu rekonstruirala se bogat životopis dr. Karla Marchesija, a zatim i njegova uloga u spiritističkom pokretu u Hrvatskoj tijekom 1930-ih. Pri ovoj raščlambi, posebna se pažnja posvećuje širem socijalno-historijskom kontekstu naravi i razvoja spiritističkih pokreta i stremljenja poglavito na tlu Hrvatske, kojih je dr. Marchesi bio tipični egzemplar, što je samo po sebi historiografski, povijesno-znanstveno, filozofski i teološki također u nas gotovo pa posve nepokrivena tema. U drugom dijelu članka razmotrit će se heterodokсни rad dr. Marchesija u parapsihologiji i hipnotizmu, gdje je ovo potonje vremenom iz kontroverznog preraslo u legitimnu znanstvenu disciplinu medicinske hipnoze, u kojoj će dr. Marchesi ostaviti zapaženog traga na svjetskoj razini. Također, u drugom dijelu rada reflektirat će se općenito odnos 'ortodoksnog' i 'heterodoksnog', 'znanosti i pseudoznanosti' u svjetlu relevantnih spoznaja moderne povijesti i filozofije znanosti, nasuprot nekim uvriježenim, ali pogrešnim narativima o ovom odnosu.

Ključne riječi: Karlo Marchesi, Joseph Banks Rhine, spiritizam, hipnotizam, parapsihologija, medicinska hipnoza, Parapsihološki laboratorij Sveučilišta Duke, ortodokсна znanost, heterodokсна znanost, povijest znanosti

Uvod

Godine 1952. švicarski psihijatar Carl Gustav Jung i austrijski fizičar Wolfgang Pauli objavili su zajedno neobičnu knjižicu *Naturerklärung und Psyche*,¹ kojoj su doprinijeli intrigantnim priložima koji će ubrzo postati jednako proslavljenima koliko i kontroverznima – Jung esejom o sinkronicitetu, a Pauli o ulozi arhetipskih ideja na Keplerove znanstvene teorije. Pažljivom domaćem čitatelju ove knjižice, koja je u hrvatskom prijevodu postala dostupna 1989. godine pod naslovom *Tumačenje prirode i psihe*,² pažnju je međutim dodatno mogao skrenuti još jedan neobičan i zasigurno nepoznat detalj. Naime, spominjući poznate pokuse s izvanosjetilnim opažanjem (IOZ; ESP na engl., od *extrasensory perception*), što su se od kasnih 1920-ih godina provodili na Parapsihološkom laboratoriju pri Sveučilištu Duke u Durhamu u američkoj saveznoj državi Sjevernoj Karolini, Jung spominje kako su »pomoću vremenski usklađenih satova pokusi također vođeni između Durhama, Sjeverna Karolina, i Zagreba, Jugoslavija, na oko 4000 milja udaljenosti s jednako pozitivnim rezultatima«. ³ U Jungovoj i Paulijevoj knjižici, međutim, zaintrigirani čitatelj nije mogao naći ništa više osim spomena Zagreba, pa tako niti tko su u Za-

¹ Carl Gustav Jung, Wolfgang Pauli, *Naturerklärung und Psyche* (Zürich: Rascher Verlag, 1952).

² Carl Gustav Jung, Wolfgang Pauli, *Tumačenje prirode i psihe* (Zagreb: Globus – Prosvjeta, 1989).

³ Ibid., p. 22.

grebu bili možebitni organizatori, sudionici i(li) ispitanici ovih pokusa. Ovaj ključan detalj mogao se ipak naći u knjizi samog voditelja Parapsihološkog laboratorija Josepha Banksa Rhinea *New World of the Mind*, izvorno objavljenoj na engleskom jeziku 1953. godine, a dostupnoj u hrvatskom prijevodu kao *Novi svijet duha* također 1989. godine.⁴ U toj knjizi, sabirući istraživanja u vlastitom laboratoriju unatrag više od dva desetljeća, Rhine tako spominje da je »u Zagrebu u tom pokusu ispitanik bio dr. Karlo Marchesi«,⁵ da su pokusi, kako su to ocijenili Rhine i suradnici, bili uspješni, ali također i da »<...> kasnije, kad je dr. Marchesi posjetio Sveučilište Duke <...> njegovi rezultati nisu prelazili očekivani prosjek«. ⁶ Međutim, niti iz Rhineove knjige nije bilo moguće saznati išta više od imena i prezimena ovog našeg negdašnjeg sugrađanina, koji je, sudeći prema Rhineovom izvješću, kasnije razvidno i boravio na Rhineovom Parapsihološkom laboratoriju pri Sveučilištu Duke u Durhamu u Sjevernoj Karolini.

Doduše, i u Jungovoj i u Rhineovoj knjizi navedeno je da su rezultati ovih pokusa bili objavljeni 1942. godine u *Journal of Parapsychology*,⁷ časopisu što ga je pokrenuo Rhine 1937. godine. Iz tog se članka moglo obavijestiti da je riječ o nizu pokusa koji su bili obavljani u periodu od kolovoza 1939. do svibnja 1940. godine, te da su oni bili potaknuti samim dr. Marchesijem, koji se javio Rhineovom laboratoriju početkom 1939. godine. Bio je to klasičan pokus u području izvanosjetilnosti, što su ih tada već rutinski i standardizirano provodili Rhine i suradnici na Sveučilištu Duke u Durhamu uz pomoć tzv. Zenerovih karata, ali dodatna posebnost 'transoceanskog IOZ pokusa' u kojem je sudjelovao dr. Marchesi bila je ta da je udaljenost između 'pošiljatelja' u Sjevernoj Karolini i 'primatelja' u Zagrebu iznosila sada nekih šest tisuća kilometara, što ga je činilo 'najdaljim pokusom izvanosjetilnosti' ikada provedenim. No, o samome dr. Marchesiju niti u tom se članku nije moglo naći ništa više od šturog podatka da je dr. Marchesi bio zagrebački liječnik u ranim četrdesetima talijanskog, njemačkog i češkog porijekla, koji je u doba provođenja pokusa bio na položaju u javnom zdravstvu grada Zagreba.⁸ Ovo su bili jedini podaci koje je zainteresiran i motiviran domaći čitatelj prijevoda Jungove i Paulijeve te Rhineove knjige kasnih 1980-ih, eventualno dodatno opskrbljen člankom iz

⁴ Joseph Banks Rhine, *New World of the Mind* (New York: William Sloane, 1953); Joseph Banks Rhine, *Novi svijet duha* (Zagreb: Globus – Prosvjeta, 1989).

⁵ Joseph Banks Rhine, *Novi svijet duha*, p. 140.

⁶ Ibid., p. 141.

⁷ Joseph Banks Rhine, Betty M. Humphrey, »A Transoceanic ESP Experiment«, *Journal of Parapsychology* 6 (1942), pp. 52–78.

⁸ Ibid., p. 55.

Rhineova časopisa, mogao pronaći o dr. Karlu Marchesiju, izuzmemo li u to vrijeme još uvijek relativno teško dostupan članak o dr. Marchesiju u *Hrvatskoj reviji* iz 1963. godine, koja se tada tiskala u Argentini,⁹ te relativno skromnih natuknica o dr. Marchesiju koje su objavljene tijekom 1970-ih u literaturi o hrvatskoj emigraciji u Sjedinjenim Državama.¹⁰ Na žalost, ovu historiografsku nedostatnost ne ispravljaju niti recentni hrvatski biografski leksikoni i enciklopedije, koji o Marchesiju ne donose niti jednu jedinu natuknicu.¹¹

Vjerujući, međutim, kako dr. Karlo Marchesi zaslužuje svoje mjesto u domaćoj historiografiji, poglavito u kontekstu hrvatske znanstvene i filozofske baštine, ovaj rad predstavlja rezultate autorova istraživanja života i rada ovog danas zaboravljenog no u svoje vrijeme uglednog zagrebačkog liječnika, koji je tijekom 1920-ih i 1930-ih godina ostvario zavidnu 'ortodoksnu' karijeru internista, gradskog zdravstvenog nadzornika te pionira medicinske hipnoze, ali također i onu 'heterodoksnu' kao jednog od prvaka novoobnovljenog spiritalističkog pokreta i pionira 'psihičkih' (ili, kako to još stoji u starijoj hrvatskoj literaturi, 'metapsihičkih', 'parapsihičkih' ili 'okultnih') istraživanja, čega je rezultat bila upravo i njegova suradnja s Parapsihološkim laboratorijem na Sveučilištu Duke od kolovoza 1939. do svibnja 1940. godine na 'prekooceanskom IOZ pokusu'. Štoviše, i nakon odlaska iz domovine 1950. godine, nakon što je tijekom Drugog svjetskog rata zbog svog beskompromisnog humanizma kao tajnik Gradskog Crvenog križa završio u ustaškom zatvoru osuđen na smrt, što je naposljetku ipak uspio izbjeći, ali i nakon nemilosti prvih godina nakon rata u koju je zapao od nove vlasti, dr. Marchesi je i u Sjedinjenim Državama nastavio svoju karijeru uglednog liječnika i sada svjetskog autoriteta u području medicinske hipnoze, ali također i svoj rad u parapsihologiji u početku kao blizak

⁹ Mahmud Muftić, »Dr Karlo Marchesi: trideset-godišnji jubilej znanstvenog rada«, *Hrvatska revija* 14 (1964), pp. 51–53. Ovaj članak nešto je izmijenjen i prilagođen članak što ga je dr. Muftić objavio godinu ranije na engleskom jeziku u službenom časopisu Britanskog društva za medicinsku hipnozu: Mahmoud Muftic, »Dr. Carlo Marchesi on the occasion of his Jubilee celebrating 30 years of pioneering work in Hypnosis«, *The British Journal of Medical Hypnotism* 15/3 (1963), pp. 26–29.

¹⁰ Francis Eterovich, Christopher Spalatin (eds.), *Croatia: Land, People, Culture. Volume II* (Toronto: University of Toronto Press, 1970), p. 446; George J. Prpic, Jure Prpić, *The Croatian Immigrants in America* (New York: Philosophical Library, 1971), p. 365.

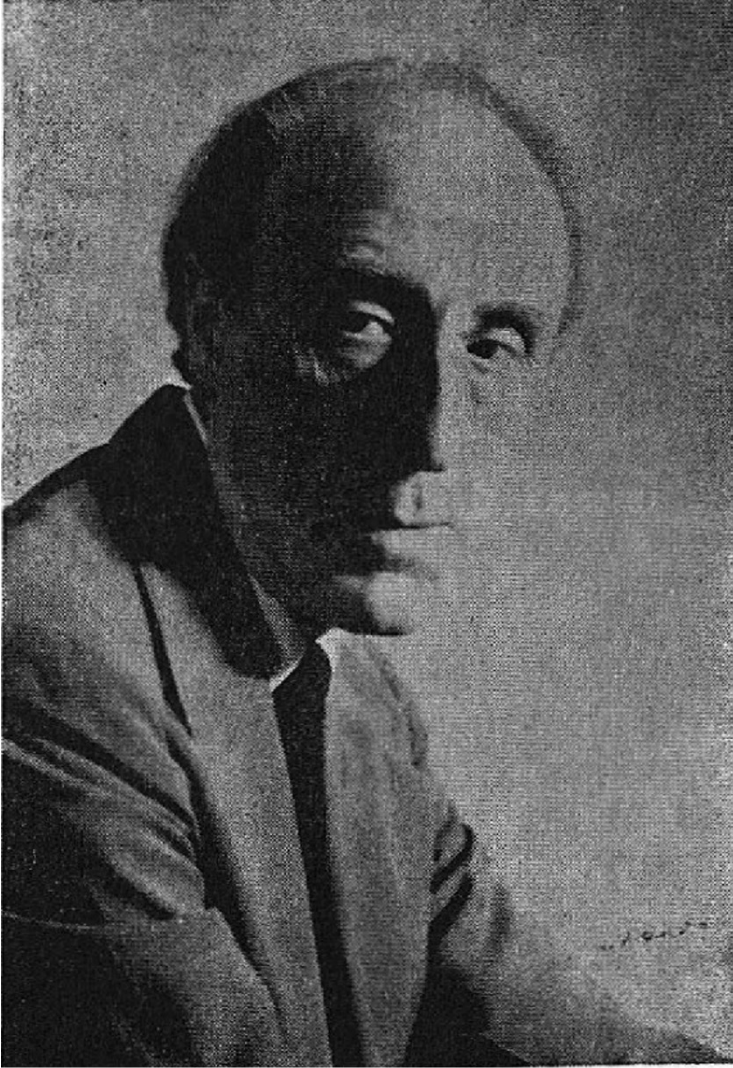
¹¹ Autor ovog članka objavio je 2014. godine na blogu kolege Andreaa Sommera, povjesničara znanosti s Odsjeka za povijest i filozofiju znanosti Sveučilišta Cambridge, na njegov poziv, kratku gostujuću blog objavu »Who was dr. Karlo Marchesi?«, u kojoj su donesene osnovne informacije o dr. Marchesiju (<http://www.forbiddenhistories.com/marchesi-koznjak-zagreb>). Ova kratka blog objava potaknula je gospodu Ladu Šojat iz Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža na vlastito istraživanje za natuknicu za 9. svezak *Hrvatskog biografskog leksikona*, koji je trenutno u fazi izrade.

suradnik Josepha Banksa Rhinea na Sveučilištu Duke, a kasnije i kratko vrijeme kao suradnik Elektrobiološkog laboratorija 'Fondacije okruglog stola', malene istraživačke zajednice u gradiću Glen Clove u američkoj saveznoj državi Maine koju je vodio Andrija Puharić.

Zbog opsežnosti građe, rad je podijeljen u dva dijela, od kojih se ovdje donosi njegov prvi dio, u kojem se ponajprije rekonstruira bogat životopis dr. Karla Marchesija, ponajviše temeljem bogate korespondencije na više od pet stotina stranica koju je dr. Marchesi vodio s Parapsihološkim laboratorijem u periodu od 1938. do 1956. godine,¹² da bi se zatim raščlanila njegova uloga u obnovi spiritističkog pokreta u Hrvatskoj tijekom 1920-ih i 1930-ih godina. Pri ovoj raščlambi, posebna se pažnja posvećuje širem socijalno-historijskom te psihološkom kontekstu naravi, geneze i razvoja spiritističkih pokreta i stremljenja poglavito na tlu same Hrvatske, kojih je dr. Marchesi bio tipični egzemplar, što je samo po sebi historiografski, povijesno-znanstveno, filozofski i teološki gotovo pa posve nepokriveno u nas, s izuzetkom dodatka »Nešto o okultizmu i spiritizmu u Hrvatskoj« knjizi Vilima Keilbacha *Parapsihologija i religija*, objavljenoj davne 1944. godine.¹³ U tom smislu, uključenost dr. Marchesija u spiritistički pokret stavlja se u ovom prvom dijelu rada ponajprije u nešto opsežniji i općenitiji kontekst pojave spiritističkih pokreta, kako globalno, tako u Hrvatskoj, a podijeljeno u periode od 1850. do 1900. godine te zatim od 1920. do 1939. godine, što je period u kojem je dr. Marchesi sudjelovao u obnovi pokreta na tlu Hrvatske. U drugom, sljedećem dijelu rada razmotrit će se njegov 'heterodoksn' rad u parapsihologiji navezan uz njegovu suradnju s Josephom Banksom Rhineom i Parapsihološkim laboratorijem na Sveučilištu Duke, te zatim njegov rad u području hipnotizma, ispočetka kontroverznom

¹² Parapsychology Laboratory Records, 1893–1984, Correspondence Series, 1893 and 1919–1984, David M. Rubenstein Rare Book & Manuscript Library, Duke University, Durham, NC. Sačuvana korespondencija obuhvaća godine 1938–1948. (kutija 45), s prekidom od travnja 1942. do 31. kolovoza 1945, 1949. (kutija 107), 1950. (kutija 117), 1952. (kutija 136), 1953. (kutija 144), 1954. (kutija 153) i 1956. (kutija 173). Pisma navodim u sljedećoj formi, npr.: Pismo K. Marchesija J. B. Rhineu, 12. studenog 1938, PLR, kutija 45.

¹³ Godine 2011. objavljena je knjiga *Parapsihologija i spiritizam: između opsjene i znanosti s mnogo neobičnih priča* psihijatra dr. Bartula Matijace kao dopunjeni rukopis iz ostavštine njegova strica, svećenika dr. Miroslava Matijace (Zagreb: Naklada Pavičić), koja doduše donosi kratko poglavlje »Spiritističke i parapsihološke publikacije u Hrvata« (pp. 196–206; u autorstvu B. M.), ali bez noviteta u odnosu na Keilbachov dodatak koji autor slijedi u velikoj mjeri, kao i kratko poglavlje »Parapsihološke pojave u djelima hrvatskih književnika« (pp. 207–218; kombinirano B. M. i M. M.), u kojem se međutim tek sažeto i narativno, uz izostanak uobičajene znanstvene opreme, spominje nekolicina hrvatskih književnika koji su u svojim djelima reflektirali spiritizam. Ova knjiga, u kojoj se, slijedeći Keilbacha, također spominje i dr. Marchesi (pp. 203–204), više se stoga čita kao popularno štivo.

Slika 1. Fotografija Karla Marchesija iz 1960-ih. Izvor: *The British Journal of Medical Hypnotism* 15/3 (1963), p. 29.

‘okultnom’ području koje je međutim vremenom preraslo u legitimnu znanstvenu disciplinu medicinske hipnoze, u kojoj će upravo dr. Marchesi ostaviti zapaženog traga na svjetskoj razini. Također, u drugom dijelu rada reflektirat će se općenito odnos ‘ortodoksnog’ i ‘heterodoksnog’, ‘znanosti i pseudoznanosti’ u svjetlu relevantnih spoznaja moderne povijesti i filozofije znanosti, nasuprot nekim uvriježenim, ali pogrešnim narativima o ovom odnosu.

1. Dr. Karlo Marchesi: prilozi za životopis

Karlo Marchesi (Slika 1) rođen je u Zagrebu 5. listopada 1899. godine¹⁴ kao duša »romansko-njemačko-slavenskog saveza«, kako je sam sebe opisao u pismu J. B. Rhineu,¹⁵ u obitelji oca Dragutina Marchesija (6. IX. 1868–8. III. 1946), zagrebačkog vlasuljarskog obrtnika, vlasnika prvog gradskog frizerskog salona u zagrebačkoj Jurišićevoj ulici, čija obitelj potječe iz talijanske Mantove u Sjevernoj Italiji, te majke Mathilde Marchesi rođene Timmel (12. IV. 1868.–8. VII. 1963), po ocu njemačkog, a po majci češkog porijekla.¹⁶ Karlo Marchesi imao je sestre (Slika 2) Jozefinu (rođena 3. IV. 1895. u Zagrebu) i Borislavu Matildu (rođena 12. VI. 1896. u Zagrebu). Jozefina Marchesi udala se za karlovačkog obrtnika Milivoja Foginu, sina poznatog karlovačkog tiskara i nakladnika Dragutina Fogine starijeg i Marije Fogine, knjižare i nakladnice, te brata Dragutina Fogine mlađeg, vlasnika najpoznatijeg karlovačkog kupališta, no kasnije se razvela i preudala za Dragutina Žihu, promijenivši prezime u Jozefina Žiha. U Zagrebu je Jozefina postala prvom ženom frizerkom. Za sestru Borislavu Matildu nisu dostupni nikakvi podaci, osim da je nakon udaje promijenila prezime u Topolovački i da je živjela u Pančevu u Srbiji.¹⁷

¹⁴ U svezi točnog datuma rođenja dr. Marchesija postoje određene nedosljednosti. U matičnoj knjizi rođenih jasno je vidljiv datum 5. listopada, a u Nacionalu s Medicinskog fakulteta na jednom dokumentu stoji 5, a na drugima 4. listopada. Zahvaljujem Ladi Šojat s Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža u Zagrebu te gospođi Martini Tisaj iz arhiva Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na ovim podacima i ustupljenoj arhivskoj građi.

¹⁵ Pismo K. Marchesija J. B. Rhineu, 11. svibnja 1939, PLR, kutija 45.

¹⁶ Prema kazivanju Jozefine Marchesi u emisiji Arisa Angelisa »Život Jozefine Žiha«, po obiteljskoj predaji djed Carlo Marchesi (oženjen Anom rođ. Pingula) bio je plemićkog porijekla i guverner u Mantovi, ali je nakon Trećeg talijanskog rata za neovisnost 1866. godine i poraza Austrije obitelj Marchesi bila protjerana iz Mantove u Austriju, odakle zatim i dolazi u Hrvatsku. I otac Dragutin, ali i Karlo Marchesi, potpisuju se i navode ponegdje kao ‘Dragutin conte Marchesi’ ili ‘Dragutin pl. Marchesi’ te ‘Karlo conte Marchesi’ (kako, primjerice, stoji u njegovom Nacionalu u arhivi Medicinskog fakulteta). U arhivskoj se građi njihovo prezime može ponegdje naći i zapisano kao Marchessi ili Marchetti.

¹⁷ Dio ovih biografskih podataka potječe iz dokumentacije američkog odsjeka Savezničke komisije za Austriju (»Alliierte Kommission für Österreich«) koja je nakon svršetka Drugog

Slika 2. Karlo Marchesi sa sestrama Borislavom Matildom i Jozefinom s početka 1900-ih. Izvor: obiteljski album Jozefine Žiha (Marchesi), s dopuštenjem Arisa Angelisa.

Neposredno prije početka Prvog svjetskog rata, a zatim i u periodu između dva svjetska rata u nekoliko mandata, otac Dragutin Marchesi bio je, kao ugledan zagrebački obrtnik, zastupnik u Gradskom poglavarstvu¹⁸ a do kraja Drugog svjetskog rata bio je i član ravnateljstva Katoličke banke u Zagrebu. U prosincu 1945. godine, Okružni narodni sud za grad Zagreb, u krivičnom predmetu protiv upraviteljstva Hrvatske katoličke banke, osudio je Dragutina Marchesija kao člana ravnateljstva Katoličke banke, a temeljem optužnice za gospodarskom suradnjom s neprijateljem, na tri godine gubitka političkih i pojedinih građanskih prava, te zapljenu cjelokupne imovine, što je, prema obrazloženju presude, bila ublažena kazna zbog njegove visoke starosti i slabog zdravlja.¹⁹ Dragutin i Matilda Marchesi pokopani su na Gradskom groblju Samobor.

Nakon svršene zagrebačke Gornjogradske gimnazije, 5. listopada 1918. godine Karlo Marchesi upisuje studij medicine na zagrebačkom Medicinskom fakultetu. Osim što je bio marljiv i redovan student medicine, mladi Karlo Marchesi bio je nadaren i vješt violinist, te je sudjelovao u tada iznimno popularnim muziciranjima privatnih komornih orkestara po zagrebačkim domovima i salonima. Orkestar u kojem je Karlo Marchesi svirao prvu violinu počeo je muzicirati u siječnju 1921. godine u stanu zagrebačkog pravника i bilježnika dr. Antuna Rojca mlađeg, vrsnog pjevača i bivšeg člana diletantskog orkestra hrvatskog Sokola, u zagrebačkoj Dugoj ulici (1928. godine preimenovanoj u Ulicu Pavla Radića), ali su zbog skučenosti prostora probe i koncerti orkestra premješteni u nedaleki dom u istoj ulici ljekarnika Vladimira Rojca, brata slikarice Naste Rojc i vlasnika legendarne ljekarne »K crnom orlu« na zagrebačkom Gornjem gradu.²⁰ Tijekom tih kućnih koncerata-plesnjaka, mladi Karlo Marchesi upoznao

svjetskog rata upravljala Austrijom do 1955. godine, a tamo su se našli nakon što se pokrenuo proces nasljedstva na kuću salcburške tvorničarke Josefine Fimberger, budući da je Josefina Timmel, sestra Karlove majke, bila posvojena u obitelji djeda i bake Josefine Fimberger. Poglavitito, biografski podaci o Karlu, Jozefini i Borislavi Matildi Marchesi nalaze se u engleskim prijevodima potvrda o njihovom prebivalištu, ovjerenima od zagrebačkog odvjetnika i sudskog tumača engleskog, francuskog, njemačkog i talijanskog jezika dr. Mirka Marinovića 12. ožujka 1947. godine (Records of the Property Control Branch of the U.S. Allied Commission for Austria (USACA) Section, 1945–1950; Claims and Restitution Reports on Property Administered by the Military Government in Salzburg, compiled 1945–1950; S1 1040 Sa Josefina Fimberger, Josefina Fogina, Tilda Topolovacky, and Karl Marchesi; Archives Catalog ID: 5686317, National Archives and Records Administration Washington, DC).

¹⁸ *Izveštaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba* (Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927), pp. 6, 76, 181

¹⁹ Siniša Lajnert, »Hrvatska katolička banka, d.d. Zagreb (1907. – 1949.)«, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 16 (2012), pp. 121–226.

²⁰ Antun Goglia, »Orkestralna muzika u Zagrebu«, *Sveta Cecilija: časopis za sakralnu glazbu* 30/5 (1936), pp. 143–150; Viktor Boić, »Prilog komornoj glazbi u zagrebačkim domovima«,

je i svoju buduću suprugu, kćer dr. Antuna Rojca mlađeg i Zore Rojc (rođene Zoričić) – Mariju Rojc. Iako Marija Rojc nije svirala u orkestru, za razliku od njezine sestre Zorke Rojc i bratića Vladimira Rojca, Marija je nazočila probama i koncertima, nakon kojih je s Karlom provodila duge sate u razgovorima oko mnogih tema koje su nalazili zajedničkim. Ovo se prijateljstvo vremenom razvilo u ljubav, koja je naposljetku rezultirala i vjenčanjem. Nakon vjenčanja, Karlo i Marija ostali su živjeti u Marijinom domu na adresi Pavla Radića 44, zajedno s Marijinom majkom Zorom i njezine dvije sestre Milom i Zorkom, u kući koju je od grofa Kulmera kao miraz majci Zori kupio Marijin djed dr. Antun Rojc stariji, također poznati zagrebački pravnik i odvjetnik.

Marija Rojc, koja je rođena u Zagrebu 14. prosinca 1898. godine,²¹ također se bila opredijelila za studij medicine. Doduše, na početku zimskog semestra 1917/1918. godine Medicinski fakultet još nije bio otvoren, pa je na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu upisala biologiju da bi pred svršetkom semestra poništila upisane kolegije i upisala Medicinski fakultet, koji je u međuvremenu otvorio svoja vrata, u čemu je najvažniju ulogu odigrao njezin stric dr. Milan Rojc kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu pri Kraljevskoj zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu.²² Među upisanim studentima medicine na novootvorenom zagrebačkom Medicinskom fakultetu našla se tako i Marija, gdje je u travnju 1920. godine završila sedmi semestar studija, da bi osmi semestar provela u Grazu, a posljednja dva semestra u Beču, gdje je u listopadu 1922. godine i promovirana u doktoricu medicine. Kao 'liječnica aspirantica' upućena je u veljači 1925. godine u Zakladnu bolnicu na Jelačićevom trgu u Zagrebu, gdje je nakon obveznog jednogodišnjeg staža postala i specijalizantica fiziologije, što je uspješno završila u lipnju 1928. godine, nakon čega odlazi na rad u Antituberkulozni dispanzer u Rockefellerovoj ulici. Tuberkuloza je u to vrijeme još uvijek bila praktički pa neizlječiva bolest koja je uz loše socijalne i zdravstvene uvjete bila uzrokom velike smrtnosti, te je doktorica Rojc od samoga početka svoje liječničke karijere, zajedno s drugim pionirima borbe protiv tuberkuloze, poput doktora Vladimira Čepulića, poduzimala velike napore ne samo u liječenju oboljelih i u istraživanjima, već i držeći mnoga javna

Sveta Cecilija 47/3 (1977), pp. 73–74; Viktor Boić, »Aktivnosti naših glazbenih amatera«, *Sveta Cecilija* 52/3 (1982), pp. 60–61.

²¹ Biografske podatke vezane uz život Marije Rojc nalaze se u njezinoj biografiji priređenoj temeljem njezinih autobiografskih zapisa u: o. Damjan Damjanović, *Doktorica Rojc* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu, 1977).

²² Željko Karaula, »Prilozi za biografiju Milana Rojca (1855.–1946.)«, *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* 13 (2011), pp. 319–337.

predavanja po gradskim dispanzerima, ambulantomama, školama i drugim javnim i državnim ustanovama.²³

Karlo Marchesi habilitirao je na Medicinskom fakultetu u Zagrebu 31. siječnja 1926. godine, te je specijalizirao internu medicinu »u velikoj bolnici u Zagrebu«. ²⁴ Kako to svjedoči Marijina sestra Zorka Rojc dr. Marcesio bio je »vrlo dobar čovjek i liječnik« koji je »<...> pomagao sirotinju, davao besplatne lijekove, a potrebnima je išao i usred noći – nikome se nije kratio poći«. ²⁵ Za vrijeme Banovine Hrvatske, doktor Marchesi bio je imenovan gradskim zdravstvenim nadzornikom, baveći se programima i poslovima prevencije i suzbijanja zaraznih bolesti, javne higijene i zdravstvenog prosvjeđivanja u zemlji u kojoj su još harali trbušni tifus, griža, šarlah, difterija, tuberkuloza, venerične bolesti, malarija i trahom. ²⁶ Pa ipak, pored svih tih svojih novih obveza, koje su zahtijevale dodatan terenski i uredski posao uza vlastitu privatnu praksu i rad po zagrebačkim bolnicama, doktor Marchesi nije želio zanemariti i znanstveni rad, pa je tako u kolovoškom broju *Liječničkog vjesnika* te 1939. godine objavio rezultate vlastitog istraživanja neugodne i opasne toksikoze koja nastupa zarazom crijevnim nametnikom *trichocephalus disparom* a koja je u to vrijeme bila rašireni zdravstveni problem u našim krajevima, poglavito na selu. ²⁷ S početkom Drugog svjetskog rata dr. Marchesi je mobiliziran, te se u prosincu 1939. i siječnju 1940. godine nalazi u Boki kotorskoj, gdje se nalazi i u vrijeme raspada Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske u travnju 1941, iako je zbog dvostruke ozljede koljena lijeve noge izbjegao aktivnu vojnu službu. ²⁸ Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske dr. Marchesi ulazi u pričuvni sastav Narodne zaštite, koja djeluje od 15. srpnja 1941. u sastavu

²³ Vidjeti npr.: Marija Rojc-Marchesi, »Ambulantno liječenje pneumotoraksom«, *Liječnički vjesnik* 56/7 (1934), pp. 304–312; Marija Rojc-Marchesi, »Izolirani okrugli infiltrati u plućima«, *Liječnički vjesnik* 57/12 (1935), pp. 519–522; Vladimir Čepulić, Marija Rojc-Marchesi, »Rezultati pregledaba na tuberkulozu kod nekih grupa pučanstva«, *Liječnički vjesnik* 62/5 (1940), pp. 261–264.

²⁴ Pismo K. Marchesija J. B. Rhineu, 11. svibnja 1939, PLR, kutija 45. U pismu dr. Marchesi također spominje da je svoje medicinsko obrazovanje, osim na Sveučilištu u Zagrebu, stjecao i na sveučilištima u Beču i Kielu.

²⁵ Damjan Damjanović, *Doktorica Rojc*, p. 42.

²⁶ Vidjeti npr. Vlatka Dugački, »Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku)«, *Studia lexicographica* 1/18 (2016), pp. 37–63.

²⁷ Dr. Karlo Marchesi, grad. zdrav. nadzornik, »Prilog poznavanju oboljenja od trichocephalusa dispari«, *Liječnički vjesnik* 61/8 (1939), pp. 418–420.

²⁸ Pisma K. Marchesija J. B. Rhineu od 10. prosinca 1939, 20. siječnja 1940. i 24. siječnja 1941. PLR, kutija 45.

križa na zagrebačkom kolodvoru te bolnice Crvenog križa, čije je opremanje završeno u lipnju 1943. godine u zgradi pučke škole u zagrebačkoj Krajiškoj ulici, a koja je kao suvremena bolnica raspolagala s nekoliko stotina postelja, s potpuno uređenim kirurškim odjelom s ambulantom te odjelom za unutarnje bolesti.³¹ U studenom 1943. godine, međutim, doktor Marchesi napušta sva svoja zaduženja u Crvenom križu.³²

Krajem 1944. godine, doktor Marchesi uhićen je od strane Ustaškog redarstva grada Zagreba te mu se privremeno gubi svaki trag, kako za obitelj, tako i samim gradskim vlastima. Gradsko poglavarstvo Zagreba 8. prosinca 1944. godine šalje Pododsjeku za suzbijanje protudržavne djelatnosti Političkog odsjeka Redarstvene oblasti za grad Zagreb upit o razlozima i okolnostima uhićenja dr. Marchesija (Slika 3), a zatim 23. siječnja 1945. godine požurnicu po tom predmetu, s obzirom na to da odgovor nije stigao, no 7. veljače 1945. godine Redarstvena oblast šalje odgovor da upit nije zaprimljen te da se stoga i nije mogla očitovati.³³ Saznavši u međuvremenu da je dr. Marchesi ne samo zatvoren u zloglasnom zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu pod optužbom da je pružio prvu pomoć ranjenom partizanu u okolici Zagreba već i da mu prijete smrtna kazna, supruga Marija dala je sve što je u njezinoj moći da izvuče supruga iz zatvora. O tom razdoblju u svojim autobiografskim zapisima Marija Rojc ovako se prisjeća tih mjeseci neizvjesnosti i straha:

»Odmah, čim mi je muž bio zatvoren, za mene su započeli teški putovi koji su me stajali toliko savladavanja, koliko sam ga u sebi uopće mogla smoći. Morala sam podnijeti mnogo poniženja i upravo sam morala gaziti po svom ponosu. Bila sam kod generala koji je bio Karlov pacijent. Ali, kad je čuo o čemu se radi, posve se promijenio i nije htio ni prstom maknuti. Bila sam i kod mnogih drugih. Trebalo je ići uvijek nanovo. Ta muka nije prestajala dugo vremena, uvijek je trebalo još nešto učiniti. Nastavljala se škola posvemašnjeg kršenja i bola. Drugačije nije išlo. Trebalo je da budem pritisnuta sve do zemlje pa da zatim dignem oči prema nebu.«³⁴

³¹ Diana Budisavljević, »Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945.«, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 8/1 (2002), pp. 13–171. O dr. Marchesiju Diana Budisavljević referira se pod nadnevcima 12. prosinca, 17. prosinca, 24. prosinca (1943. godine), te 4. siječnja, 7. siječnja, 11. siječnja, 18. veljače, 23. veljače, 26. veljače, 30. ožujka, 29. travnja, 6. srpnja, 9. srpnja, 30. srpnja, 31. srpnja, 17. kolovoza, 17. listopada, 3. studenog, 26. studenog i 29. studenog (1943. godine).

³² Nisu poznati točni razlozi. U svom dnevniku 29. studenog 1943. Diana Budisavljević tek kratko zapisuje: »Telefoniram dr. Marchesiju. Sva svoja zaduženja u Crvenom križu je napustio«; Budisavljević, »Dnevnik Diane Budisavljević«, p. 149.

³³ Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP, Serija kartoteka (OCR), II–10, pp. 211, 213, 215.

³⁴ Sestra dr. Marchesija, Jozefina Žiha, na sljedeći se način prisjetila hapšenja i oslobađanja brata: »Jednoga dana u zoru došla je u našu kuću u Radićevoj ustaška policija i uhapsila moga brata Karleka. On je, znate, uvek pomagao bokcima i siromahima koji bi došli prositi i tak, dal

Naposljetku su napori supruge Marije ipak urodili plodom i doktor Marchesi bio je prebačen iz zatvora u Savskoj cesti u zatvor u Maksimiru, te joj je bilo dopušteno donositi mu hranu. Kasnije je na sudskoj raspravi došlo do obrata te je doktoru Marchesiju osuda na smrt preinačena na tri mjeseca strogog zatvora. Sâm dr. Marchesi, čija je korespondencija s dr. Rhineom i Parapsihološkim laboratorijem na Sveučilištu Duke bila prekinuta od 9. travnja 1942. godine sve do 31. kolovoza 1945. godine, ovako će posvjedočiti o tom svom iskustvu:

»Zagreb, 31. kolovoza 1945.

Dragi profesore Rhine!

Prošlo je uistinu puno vremena od kada sam mogao, Vama, gospođi Rhine i Vašim asistentima, dojaviti glas da sam još uvijek živ. Vama je dobro poznato kakva je oluja prošla iznad Europe: no, koliko ja sâm mogu procijeniti, bivajući jednom od žrtava, Poljska i moja zemlja platile su najveću cijenu manijaka iz Berchtesgadena i Palazzo Venezia u Rimu.

Mi, koji smo proživjeli neopisiv teror, izašli smo iz svega neprepoznatljiviji. Ja sam također jedan od tisuća, koji su imali jedinstvenu 'priliku' biti zatočeni u 'slavnom' zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu i u koncentracijskom logoru na Maksimirskoj cesti pokraj Zagreba. Prvo sam bio osuđen na smrt samo zbog toga što sam pružio prvu pomoć ranjenom partizanu u okolici Zagreba, a zatim sam osuđen na pet mjeseci strogog zatvora.

Nikada neću zaboraviti to vrijeme i sve što su moje oči vidjele, a uši čule. To je veoma krvava priča: možete vjerovati svemu što se govorilo i pisalo u novinama o tome, jer sam ja živi svjedok ubijanja, premlaćivanja i mučenja.

Sve je to sada svršilo. Ali, Europa se neće oporaviti još dugo vremena.

Veoma sam zainteresiran čuti novosti u parapsihologiji, bilo bi lijepo ako bi bili toliko dobri da me izvijestite o novostima u toj stvari ili ako bi mi poslali nove knjige u području.

U isto vrijeme, drago mi je da imam priliku poslati Vam primjerak moje knjige, koja je bila u pripravi za tisak upravo u vrijeme kada sam provodio 'praznike' u koncentracijskom logoru i zatvoru u Maksimiru. U njoj ima nekoliko grešaka, poglavito u tablicama o izvanosjetnom opažanju, ali te greške nisam mogao

im je hrane i odjeće, neki stari kaput ili odelo, već kaj je imal. On je oduvek takav bil. Jako je dobar i plemenit bil, takvog su ga svi na Gornjem gradu znali. A ovi su ga uhapsili i zatvorili i optužili da on pomaže partizane. Zato kaj sirotinji daje novce i odeću. I odveli su ga u zatvor i jedno mesec-dva, nismo uopće znali kaj je s njim. A onda ga je išla tražiti njegova žena po svojim vezama, ona je iz poznate stare zagrebačke familije Rojc, kaj su fakultete u Zagrebu napravili. Pa se Karlek onda uskoro vratil kući. Bil je pušten iz zatvora i posle je živel ovak povučeno i privatno. Nikad se nije s politikom bavil. Posle je otišel u Ameriku i tam je siromaček umro.« Zahvaljujem Arisu Angelisu na transkriptu ovog prisjećanja.

ispraviti jer sam u to vrijeme bio u društvu ubojica, silovatelja, lopova i stotina uistinu nevinih ljudi.«³⁵

Godine koje su uslijedile neposredno nakon Drugog svjetskog rata, međutim, za doktora Marchesija i njegovu suprugu neće biti nimalo lakše. Nestašice hrane pogadale su i liječničku obitelj Marchesi, pa je dr. Rhine sa Sveučilišta Duke često slao u Zagreb pakete s najosnovnijim namirnicama. U pismima dr. Rhineu dr. Marchesi često se žali na fizički i psihički umor, a njihov je ton pesimističan, iako zbog prisutne cenzure i prismotre pošte nikada otvoreno ne progovara o točnim razlozima svoga stanja. Njegovo nezadovoljstvo međutim raste pa s početka druge polovice 1946. godine »preko prijatelja« šalje na Sveučilište Duke poruku o svojoj želji za napuštanjem Jugoslavije, sa zamolbom dr. Rhineu da mu pošalje neobvezujući službeni poziv za studijski posjet Parapsihološkom laboratoriju.³⁶ Na preporuku dr. Marchesija, Rhine poziv šalje na adresu dr. Antuna Kajfeša, predstojnika Odjela za kulturu i prosvjetu grada Zagreba, koji je obećao založiti se za dr. Marchesija,³⁷ no početkom 1947. godine dr. Marchesi obavještava Rhinea da u trenutnim okolnostima to zasigurno ne će biti moguće ostvariti, jer su gradske vlasti »obznanile ukaz prema kojem se zabranjuju prakticiranje proricanja, horoskopa i hipnoze pod prijatnjom zatvora ili globom od 5000 dinara«, a uz to je njegova je kapitalna knjiga *Tajne čovječje duše: telepatija – hipnoza – vidovitost*, objavljena 1944. godine,³⁸ »<...> u novinama napadnuta da 'kvari javno mnijenje' i stavljena u isti rang s 'Egipatskom sanjaricom' i sličnim djelima«.³⁹ Njegov odlazak iz Jugoslavije postao je još neizgledniji jer je zbog manjka liječnika 'po službenoj dužnosti' morao prihvatiti poziciju u Općoj državnoj bolnici Pula, gdje odlazi u listopadu 1948. godine i gdje će ostati sljedeće dvije godine.⁴⁰ Međutim,

³⁵ Pismo K. Marchesija J. B. Rhineu od 31. kolovoza 1945, PLR, kutija 45.

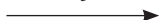
³⁶ U pismu bez nadnevka, ali koje se iz konteksta ostalih pisama i Marchesijevih upita o primitku »pisma prijatelja« može datirati na početak druge polovice 1946. godine, između ostalog stoji sljedeće (PLR, kutija 45): »Dr. Marchesi iz Zagreba želi Vam poručiti sljedeće: Dr. Marchesi još nije primio na pismo od 21. svibnja 1946. On namjerava napustiti Jugoslaviju zbog političkih zbivanja koja mu pričinjavaju velike osobne poteškoće. Budući da ne može dobiti putovnicu, zanima ga biste li bili toliko ljubazni da mu pošaljete poziv za znanstvenom suradnjom na dva mjeseca na Sveučilištu Duke. Taj poziv ne mora biti niti najmanja obveza za Vas i za Vaše Sveučilište, već čisto pomoć njemu da napusti zemlju.«

³⁷ J. B. Rhine K. Marchesiju, 15. siječnja 1947, PLR, kutija 45.

³⁸ Karlo Marchesi, *Tajne čovječje duše: telepatija – hipnoza – vidovitost* (Zagreb: Naklada A. Velzek, 1944).

³⁹ Pismo nema nadnevka, ali po formatu papira na kojem je natipkano posve je izvjesno riječ o drugoj polovici siječnja 1947. godine.

⁴⁰ U svojim pismima iz Pule dr. Marchesi ne opisuje svoje obveze u Općoj državnoj bolnici

složenom i djelomično tajnom diplomatskom akcijom dr. Rhinea i njegovih suradnika Elisabeth Anne McMahan i Josepha Gaithera Pratta tijekom prvih mjeseci 1950. godine, a posredovanjem dr. Milovana Zoričića mlađeg, brata Zore Rojc, majke supruge dr. Marchesija, tada suca Međunarodnoga suda u Hagu s dobrim vezama s u Sjedinjenim Državama iznimno cijenjenim dr. Andrijom Štamparom, te američkog ambasadora u Beogradu Georgea V. Allena, dr. Marchesi u travnju 1950. napokon dobiva toliko željeni dopust, putovnicu i odobrenje odlaska u Sjedinjene Države.⁴¹ Na američko tlo pristiže napokon u kolovozu 1950., a nakon kraćeg boravka u New Yorku kao gost *American Society of Psychological Research*, u rujnu stiže u Durham na Parapsihološki laboratorij pri Sveučilištu Duke. Kako je napisao dr. Rhineu neposredno prije susreta, biti napokon u Americi te »osjetiti, vidjeti i doživjeti SLOBODU za mene sada ima isto značenje kao i slijepcu povratak vida« (podcrtano u izvorniku).⁴² Nakon dodatnih diplomatskih napora J. B. Rhinea, ambasadora Georgea V. Allena i američkog konzula Charlesa Gilberta,⁴³ putovnicu dobiva i supruga Marija te se početkom 1952. godine pridružuje suprugu u Sjevernoj Karolini.

U travnju 1952. godine dr. Marchesi zajedno sa suprugom odlazi s Rhineova Parapsihološkog laboratorija u Durhamu i seli se sjeverno u više od tisuću i pol kilometara udaljeni priobalni gradić Glen Clove u američkoj saveznoj državi Maine, na rad u 'Elektrobiološki laboratorij *Fondacije okruglog stola*' (*Round Table Foundation*), malenu istraživačku zajednicu koju je vodio Andrija Puharić (Puharich), sin siromašnih hrvatskih doseljenika koji su iz Konavala u Ameriku stigli kao slijepi putnici 1912. godine. Međutim, nezadovoljan znanstvenim standardima istraživanja u Elektrobiološkom laboratoriju, u svibnju 1953. godine dr. Marchesi seli se zajedno sa suprugom Marijom u Binghamton u saveznoj državi New York, gdje započinje raditi u Memorijalnoj bolnici Gospe Lurdske, a zatim 1954. i u Detroit u saveznoj državi Michigan. Dvije godine kasnije adresa dr. Marchesija još uvijek je detroitska, međutim, u sve rjeđim pismima J. B. Rhineu

u Puli, ali prema svjedočenju Mahmuda Muftića, tamo je »morao liječiti partizane od poznate 'partizanske bolesti', koja sliči epileptoidnoj hysteriji« (Mahmud Muftić, »Dr. Karlo Marchesi: trideset-godišnji jubilej znanstvenog rada«, p. 59).

⁴¹ J. B. Rhine Milovanu Zoričiću, 6. veljače 1950; Milovan Zoričić J. B. Rhineu, 15. veljače 1950; Milovan Zoričić J. B. Rhineu, 4. ožujka 1950; J. B. Rhine Milovanu Zoričiću, 10. ožujka 1950; Elisabeth McMahan Milovanu Zoričiću, 10. ožujka 1950; Milovan Zoričić Elisabeth McMahan, 14. ožujka 1950; Milovan Zoričić J. B. Rhineu, 15. ožujka 1950; Elisabeth McMahan Milovanu Zoričiću, 19. ožujka 1950; Milovan Zoričić Elisabeth McMahan, 23. ožujka 1950. (sve PLR, kutija 117).

⁴² K. Marchesi J. B. Rhineu, 4. rujna 1950, PLR, kutija 117.

⁴³ J. B. Rhine George V. Allenu, 10. listopada 1950, PLR, kutija 117; George V. Allen J. B. Rhineu, 4. rujna 1950; Charles Gilbert George V. Allenu, 6. studenog 1950; George V. Allen J. B. Rhineu, 10. studenog 1950; J. B. Rhine George V. Allenu, 24. studenog 1950. (sve PLR; kutija 117).

dr. Marchesi više ne spominje suprugu Mariju, koja se po svemu sudeći negdje sredinom 1950-ih vratila u Zagreb, te nastavila svoj svoju požrtvovnu borbu protiv tuberkuloze, radeći istodobno i u gradskoj bolnici i u privatnoj praksi čija je vrata dr. Rojc otvorila 1. travnja 1956. godine, no koju je – oboljevši od limfogranulomatoze – bila primorana zatvoriti nakon četiri godine neprekidnog rada. Sâm pak dr. Marchesi, koji u svibnju 1957. godine odlukom Kongresa dobiva trajno boravište (*Permanent Residence*) u Sjedinjenim Državama, a prema članku 6. Zakona o pomoći izbjeglicama (*Refugee Relief Act*) iz 1953. godine, koji poglavito regulira boravište antikomunističkim izbjeglicama s opravdanim strahom od progona u svojim zemljama,⁴⁴ više se neće vraćati u domovinu. Tijekom ostatka 1950-ih i tijekom 1960-ih dr. Marchesi posebno aktivno nastavlja svoj rad u području medicinske hipnoze, koji je započeo još u domovini 1930-ih, izlažući na znanstvenim kongresima, objavljujući rezultate svojih istraživanja u uglednim časopisima u području medicinske hipnoze, te postavši članom mnogih uglednih strukovnih udruženja u području.⁴⁵ Mirovinu je dr. Marchesi dočekao u bolnici Melrose u Melroseu, saveznoj državi Massachusetts, danas poznatoj kao bolnici Melrose-Wakefield, nastanivši se u obližnjem gradu Lynnu na samoj obali Atlantskog oceana, odakle svestrani dr. Marchesi sada prijavljuje različite tehničke inovacije i patente.⁴⁶ Točan datum i mjesto njegove smrti, na žalost, nije moguće pouzdano odrediti. Prema bazi podataka ‘United States Social Security Death Index’, koja bilježi mnoga imena ‘Carlo Marchesi’, tek jedno ime odgovara datumu rođenja dr. Karla Marchesija 4. listopada 1899. godine, a kao vrijeme i mjesto smrti te osobe navedeni su srpanj 1987. godine, South Orange, Essex, New Jersey.⁴⁷

⁴⁴ Odluka »A-7886375, Marchesi, Dr. Carlo (Granting of Permanent Residence to Certain Aliens, 24 May 1957)«, nalazi se u: *United States Statutes at Large Containing the Laws and Concurrent Resolutions Enacted During the First Session of the Eighty-Fifth Congress of the United States of America 1957, And Reorganization Plan and Proclamations Volume 71 In One Part* (Washington: United States Government Printing Office, 1958), p. B27. Pod istim nadnevkom donesena je i odluka »V-542909, Marchesi, Pia Maria«, koja se međutim u međuvremenu vratila u Zagreb.

⁴⁵ Mahmoud Muftić, »Dr. Carlo Marchesi on the occasion of his Jubilee celebrating 30 years of pioneering work in Hypnosis«.

⁴⁶ Riječ je o tri njegova patenta: »glineni grijač«/»Clay Area Heater« (US3678919A, 1972-07-25), »prijenosni električni zračni grijač«/»Portable Electric Radiant Heater« (US4004128A, 1977-01-18), te »kombinirani dnevno-noćni solarni energetski sustav«/»Combined Day and Night Solar Energy System« (US4091622A, 1978-05-30). Da je riječ o dr. Marchesiju potvrđuje i njegovo uvrštenje u: Donald H. Jones (eds.), *Who's Who in Technology Today* (Pittsburgh, Pennsylvania: Technology Recognition Corporation, 1981), p. 38 (natuknica »Marchesi Carlo M. (Dr.)«, gdje se spominju ovi patenti uz njegove ostale dobro poznate biografske podatke.

⁴⁷ Social Security Death Index (SSDI), United States Social Security Administration, Death Master File, pristupljeno preko www.mytrees.com, 1. lipnja 2021.

2. Spiritizam i spiritistički pokreti XIX. stoljeća: globalni kontekst

Kao što je spomenuto u uvodnom dijelu, prva faza ‘heterodoksne’ karijere dr. Marchesija vezana je uz obnovu i vođenje spiritističkog pokreta u Hrvatskoj tijekom 1930-ih, te je zbog toga potrebno napraviti nešto širi i opsežniji uvod u samo pojavljivanje i narav spiritističkih pokreta, kako globalno tako i u nas. Praksa komunikacije s dušama preminulih osoba, dakako, stara je koliko i čovjekova svjesnost o vlastitoj smrtnosti, javljajući se na ovaj ili onaj način u različitim vremenskim, religijskim i kulturološkim kontekstima, od paleolitičkih animističkih zajednica preko drevnog Babilona i Egipta do antičke Grčke i Rimskog carstva, poglavito kao praksa nekromancije, posebne vrste proročanstava (μαυτική) posredovanjem preminulih osoba (νεκρός).⁴⁸ Međutim, sredinom devetnaestog stoljeća pojavio se u Americi i Britaniji kao moderan nasljednik ove tradicionalne prakse povijesno jedinstven društveni fenomen koji se ubrzo proširio svijetom i Europom te postao jedan od najmasovnijih pokreta novijeg doba – pokret spiritizma.⁴⁹ Ovaj pokret, koji je do 1870-ih samo u Americi brojao desetine tisuća spiritističkih medija i milijune praktikanata i pristaša,⁵⁰ posve

⁴⁸ V. npr. C. A. Dubray, »Necromancy«, u: Charles G. Herbermann *et al.* (eds.), *The Catholic Encyclopedia*, Vol. X (New York: The Encyclopedia Press, 1913), pp. 735–737.

⁴⁹ U literaturi, kako domaćoj tako i inozemnoj, a poglavito u anglosaksonskom svijetu, često se uz pojam ‘spiritizam’ istoznačno koristi i pojam ‘spiritualizam’, pri čemu se često također može i čuti kako se temeljna razlika u njima nalazi u tome da su ‘spiritualisti’ bliži kršćansko-teističkom poimanju duše, dok ‘spiritisti’ vjeruju u koncept reinkarnacije. Ovakvo razlikovanje, međutim, donosi više konfuzije nego li objašnjava. U strogom historijskom i pojmovnom smislu, spiritizam je vjerovanje da živući mogu komunicirati s dušama preminulih kao i niz specifičnih praksi, poglavito u vidu spiritističkih seansi na kojima se uz pomoć ‘medija’ ova komunikacija navodno ostvaruje, te u konačnici upravo i sam pokret koji se pojavljuje sredinom devetnaestog stoljeća. Spiritualizam je pak, posve načelno gledano, filozofijska doktrina suprotstavljena materijalizmu, odnosno, vjerovanju kako se sve pojavno bogatstvo svijeta iscrpljuje materijom i materijalnim procesima; nasuprot tome, spiritualizam pretpostavlja postojanje materijalno ireducibilnog duhovnog (umnog) svijeta, što se filozofijski ozbiljuje različitim idealističkim, monističkim ili dualističkim inačicama. Svaki spiritist tako je u načelu spiritualist, na ovaj ili onaj način, ali svaki spiritualist ne mora nužno biti i spiritist. U nas su istaknuti zastupnici filozofijskog spiritualizma bili Franjo Marković, za kojeg je spiritizam bio tek ‘karikatura spiritualizma’ (v. Albert Bazala, *Filozofijski portret Franje Markovića* (Zagreb: Institut za filozofiju, 1974), pp. 72–73 te Đuro Arnold, koji razvija svoj sustav ‘spiritualističkog pluralizma’ temeljem koncepta ‘dušolikih zadnjih bića’ (Gjuro Arnold, »Zadnja bića: metafizična rasprava«, *Rad JAZU* 93 (1988), pp. 105–134); v. Branko Despot, *Filozofija Đure Arnolda* (Zagreb: Institut za filozofiju, 1976), pp. 29–47.

⁵⁰ Brojke variraju od jednog milijuna do 11 milijuna, ali u svakoj varijanti svejedno dobro pokazuju trendove razmjerâ raširenosti pokreta; v. Catherine L. Albanese, *A Republic of Mind and Spirit: A Cultural History of American Metaphysical Religion* (New Haven – London: Yale University Press, 2007), pp. 220–221; Simone Natale, *Supernatural Entertainments: Victorian Spiritualism and the Rise of Modern Media Culture* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2016), p. 175.

je bio zaokupio imaginaciju ne samo najšire javnosti, u principu srednje i više građanske klase i aristokracije, već i književnosti, umjetnosti i znanosti. Kada je tako 1882. godine u Londonu utemeljeno *Society for Psychological Research*, a dvije godine kasnije u New Yorku *American Society for Psychical Research*, u čijim je domenama bilo i istraživanje fenomena spiritizma, njihovi su utemeljitelji i rani članovi bili ugledni znanstvenici i intelektualci poput fizičarâ Williama Crookesa, Olivera Lodgea, Lorda Rayleigha, Heinricha Hertza i J. J. Thomsona, klasičara i lingvista Frederica W. H. Myersa, Nobelovog laureata iz fiziologije i medicine Charlesa Richeta, biologa Alfreda Russela Wallacea, psihologa Williama Jamesa, filozofa Henryja Sidgwicka, astronomâ Edwarda Charlesa Pickeringa i Simona Newcomba te mnogih drugih.⁵¹ Pokret se ubrzo proširio i u kontinentalnoj Europi, gdje su teren za nj već ranije pripremile iznimno popularne i raširene vizije prirodoslovca, filozofa i mistika Emanuela Swedenborga o ‘onostranom, duhovnom svijetu’, izložene u njegovom trotomnom djelu *Nebeske tajne (Arcana Coelestia)* objavljenom u periodu od 1749. do 1756. godine, te njihova promišljanja u Kantovim *Snovima vidovnjaka protumačenima snovima metafizike (Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik)* iz 1766. godine i Schopenhauerovom *Ogledu o vidovitosti i što je s tim u svezi (Versuch über Geistersehn und was damit zusammenhängt)* iz 1851. godine,⁵² a katalizirala ga poglavito djela francuskog edukatora i spiritista Allana Kardeca *Knjiga duhova (Le Livre des Esprits)*, 1857), *Knjiga medija (Le Livre des Médiums)*, 1861) i *Evandjelje po spiritizmu (L’Évangile selon le Spiritisme)*, 1864).⁵³

Razlozi pojave i širenja pokreta spiritizma u drugoj polovici devetnaestog stoljeća višestruki su, a nalaze se poglavito u sinergiji različitih socijalnih, kultu-

⁵¹ Alan Gauld, *The Founders of Psychical Research* (London: Routledge & Kegan Paul, 1986); R. Laurence Moore, *In Search of White Crows: Spiritualism, Parapsychology, and American Culture* (New York: Oxford University Press, 1977); Janet Oppenheim, »Physics and Psychic Research in Victorian and Edwardian England«, *Physics Today* 39 (1986), pp. 62–70.

⁵² Ova tri spisa skupno su u prijevodu Marijana Cipre objavljena na hrvatskom jeziku kao Kant/Schelling/Schopenhauer: *Ogledi o vidovitosti* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2007).

⁵³ Pravim imenom Léon Hippolyte Denizard Rivail, obrazovan u prirodnim znanostima i medicini, fluentan u nekoliko europskih jezika, te posebno se baveći reformom školstva i novim pedagoškim pravcima u Francuskoj, Kardecova je nakana bila znanstveno pristupiti fenomenu spiritizma, te je u tom smislu ispočetka postavio i testirao mnoge hipoteze o samom fenomenu, poput prijevera, halucinacija i nesvjesnih reakcija, no vremenom je stekao dojam da, iako ovi racionalni čimbenici mogu objasniti veliku većinu spiritističkih manifestacija, oni ipak u cjelini ne mogu naturalizirati spiritističke fenomene. V.: »Kardec, Allan (1804–1869)«, u: John Gordon Melton (eds.), *Encyclopedia of Occultism and Parapsychology*, Vol. I (Detroit – New York – London: Gale Group, 2001), pp. 850–851. O pojavi i rastu spiritizma na francuskom tlu te o njegovom širenju kontinentalnom Europom v.: John Warne Monroe, *Laboratories of Faith: Mesmerism, Spiritism, and Occultism in Modern France* (Ithaca – London: Cornell University Press, 2008).

roloških, psiholoških i političkih faktora. Prije svega, okolnost da se spiritistički pokret prvo javio i proširio u Americi nije tek puka koincidencija. Građanski rat u periodu 1861–1865. godine, s ukupno oko milijun vojnih i civilnih žrtava čija su tijela ostala razasuta po širokoj liniji fronte, ostavio je duboke traume u američkom društvu, te se pokret spiritizma javlja kao odraz upravo te i takve »kulture žalovanja«, kao svojevrsni »pokret utjehe«⁵⁴ koji je tražio ‘dokaze’ o spokoju duša preminulih najmilijih.⁵⁵ Pojava spiritističkog pokreta bila je također i posve načelna reakcija na materijalizam i redukcionizam znanosti i tehnologije te na njima inspiriranim socijalnim i političkim stremljenjima devetnaestog stoljeća, kao zapravo još uvijek snažan odjek romantičarske kritike prosvjetiteljstva,⁵⁶ ali s druge strane, on je također bio i reakcija na krizu tradicionalne religioznosti koja je uslijedila kao rezultat samih znanstvenih spoznaja toga vremena, poglavito Darwinove teorije evolucije te uvjerljivih geoloških i fosilnih zapisa o pravoj starosti Zemlje i živog svijeta koji nisu bili u suglasju s doslovnim razumijevanjem Biblije. Vjerujući, poput tradicionalnih religija, u postojanje i besmrtnost ljudske duše, no ne zahtijevajući tek puku slijepu vjeru, već nudeći ono za što su vjerovali da su ‘konkretni dokazi’ sa ‘spiritističkih sjednica’, kojima su legitimitet davali i brojni nazočni ugledni učenjaci, spiritizam se tako ne samo nametnuo kao moguća pozicija kompromisa u odnosu na intelektualnu i duhovnu polarizaciju vremena, već je za mnoge postao i prihvatljivom ‘znanstvenom religijom’, odnosno, ‘sekularnom religioznošću’.⁵⁷ Naposljetku, svoje naglo širenje i masovnost spiritistički pokret druge polovice

⁵⁴ Molly McGarry, *Ghosts of Futures Past: Spiritualism and the Cultural Politics of Nineteenth-Century America* (Berkeley: University of California Press, 2008), p. 9. O utjecaju američkog građanskog rata na pojavu i širenje spiritizma v. također: Drew Gilpin Faust, *This Republic of Suffering: Death and the American Civil War* (New York: Alfred A. Knopf, 2008), pp. 171–210; David Nartonis, »The Rise of 19th-Century American Spiritualism, 1854–1873«, *Journal for the Scientific Study of Religion* 49/2 (2010), pp. 361–373.

⁵⁵ O tome podrobnije u: George M. Beard, »The Psychology of Spiritism«, *The North American Review* 129/272 (1879), pp. 65–80; Theodore Flournoy, *Spiritism and Psychology* (New York: Harper & Brothers, 1911); Richard Wiseman, Emma Greening, Matthew Smith, »Belief in the paranormal and suggestion in the seance room«, *British Journal of Psychology* 94/3 (2003), pp. 285–297.

⁵⁶ Štoviše, čini se da u povijesti »nijedna skupina ljudi nije revnosnije uložila svoju energiju u nastojanje da diskreditira materijalizam od muškaraca i žena koji su podržavali spiritizam u drugoj polovici devetnaestog stoljeća« (Janet Oppenheim, *The Other World: Spiritualism and Psychical Research in England, 1850–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), p. 2); v. također i R. Laurence Moore, »Spiritualism and Science: Reflections on the First Decade of the Spirit Rappings«, *American Quarterly* 24/4 (1972), pp. 474–500.

⁵⁷ Lynn L. Sharp, *Secular Spirituality: Reincarnation and Spiritism in Nineteenth-Century France* (London: Lexington Books, 2006).

devetnaestog stoljeća duguje i ‘radikalnom individualizmu’, odnosno, činjenici da pokret nije diskriminirao po društvenom porijeklu i statusu, što su poglavito iskoristile žene, koje su zapravo bile glavne nositeljice pokreta bilo kao mediji bilo kao njegove aktivistice, nalazeći u njemu ostvarenje svojih tradicionalno zatiranih građanskih prava, a poglavito prava javnog govora, zbog čega se pokret spiritizma drži značajnim prethodnikom i motorom sufražetskog pokreta.⁵⁸

2. Spiritistički pokret u Hrvatskoj 1850–1900.

Na tlu Hrvatske devetnaestog stoljeća spiritizam se javlja istodobno kada i u ostatku Europe, na samoj njegovoj polovici, dijeleći također zajedničku i motivaciju i dinamiku rasta spiritističkih pokreta toga vremena na globalnoj razini. Kako to svjedoči Bogoslav Šulek 1884. godine, iz svoje neskriveno osuđujuće pozicije, »<...> iz Amerike je ova duševna pošast najprije doprla u Englezku, a odanle se je razprostranila za godinu dvie po svoj Evropi i u samom Zagrebu se je na sve strane stolove okretalo i po duhovih pisalo«,⁵⁹ a književnik, književni kritičar i publicist Milan Marjanović, koji će kasnije tijekom 1920-ih i sâm uzeti učešća u ‘okultizmu i ezoteriji’, prisjećajući se svojih gimnazijskih dana 1890-ih, svjedoči kako je tada »na hiljade bilo spiritista po našim krajevima«. ⁶⁰ Općenito, kako se prisjetio Marjanović na drugom mjestu, bilo je to vrijeme kada je naša javnost »<...> čitajući europske knjige i listove čula svaki dan govoriti o bankrotu znanosti i naturalizma, o modernom dekadentstvu, o simbolizmu i o sličnome« i sve je to »<...> stvaralo povoljnu dispoziciju za spiritualističku reakciju«, nastavivši:

»A povrh svega toga je nekako baš u to doba počeo da se i u nas jače širi spiritizam. Godine 1895. i 96. vodile se polemike oko spiritizma. Dr. Gaj je vodio onda i kasnije propagandu za spiritizam. ‘Kat. List’ priznavao fakta i pripovijedao o novim čudesima duhova – svadjajući dakako sve na djelovanje vragova i demona. Ali u ono se je doba mnogo čitalo i raspravljalo o tim pitanjima. Du Prela u Reklamovoj biblioteci je gotovo svatko čitao, a čitalo se je i o pokusima Crookesa, Lombrosa i drugih. Katehete su po srednjim školama predavali o spiritizmu, pa se i najširi krugovi mladeži interesovali za ove supranormalne fenomene i za tu novu fenomenologiju, koja se oštro borila proti ‘službenoj pozitivističnoj znanosti’«.

⁵⁸ Ann Braude, *Radical Spirits: Spiritualism and Women's Rights in Nineteenth-Century America* (Boston, MA: Beacon Press, 1989).

⁵⁹ Bogoslav Šulek, »Spiritismus«, *Vienac* 16/9 (1884), pp. 143–147; 16/11 (1884), pp. 172–176; 16/12 (1884), pp. 192–195; navod na p. 173.

⁶⁰ Milan Marjanović, *Okultizam i esoterija* (Zagreb: Vid, 1923), p. 10.

U „ZORIN-DOMU“
9. i 10. prosinca
DVIE PREDSTAVE
glasovitog illusioniste, spiritiste i hip-
notizera
gospodina Annetellia.

Ulazne cijene: Sjedalo: I. do III red 1 for.,
IV. do VIII. 80 nvč., ostali redovi 60 nvč.
Stajanje 40 nvč. Djaci i podčastnici 20 nvč.
Ulaznice dobivaju se u trgovini gosp.
Petra M. A. Lukšića i sina, a na večer
kod blagajne.
Svira glasba sl. pukovnije bar. Ramberga br. 96.
Blagajna se otvara u 7 sati, a početak
u 8 sati na večer.

U velikoj dvorani
„Zorin-doma“
u sriedu 5. i četvrtak 6. pro-
sinca 1894.
neopozivo samo 2 predstave
glasovitoga illusioniste, spiritiste i hip-
notizera
g. Annetelli-a
uz sudjelovanje spiritističkoga medija
gdjice Marije Annetelli.

Illusionisti najnovih otkrića, kao i naj-
originalnije vrsti i tajnovitih čuda.
Cijene mjesta: Sjedalo 1 for. I. mjesto 80 nvč.
II. mjesto 60 nvč. Stajanje 40 nvč. Djaci i
vojnici 30 nvč.

Blagajna se otvara u 7 sati. Početak u 8 sati
na večer.

Četvrtak 2. i petak 3. srpnja t. g.
u dvorani glasbenoga zavoda
samo dvie
antispiritističke seance
glasovitih čitalaca mislih
G. Homes i gje. Fey.
Poblize veliki plakati.

(1893) 3-2
Cjelice sjedalo 1 for., sjedalo 60 nvč., mjesto za stajanje 40 nvč. — Kasa se otvara u
7%, početak u 8%, satih. — Danju se prodavaju ulaznice u kujižari Kugli i Deutsch.

Slika 4. Oglasi za gostovanja ‘spiritističkog para’ Annetelli (gore) i glasovitog ‘anti-spiritističkog para’ Homes & Fey u dnevnom tisku iz 1880-ih 1890-ih. Izvori: *Svjetlo*, 2. i 9. prosinca 1894. (gornji red) i *Narodne novine*, 1. srpnja 1885. (donji red).

Tijekom 1880ih i 1890-ih Hrvatsku često pohode i razni ‘dvoranski spiritisti’ koji pred punim dvoranama publici demonstriraju navodnu komunikaciju s dušama preminulih. Zagrebačku i karlovačku publiku tako su često, primjerice, zabavljale predstave dotičnog g. Annetellija, »glasovitog illusioniste, spiritiste, magnetizera i hipnotizera«, kako se oglašavao u lokalnome tisku, zajedno sa svojom suprugom Marijom Annetelli, »spiritističkim medijem« (Slika 4, gore). Istodobno, međutim, Hrvatsku toga doba pohode i »antispiritisti« koji na svojim predstavama raskrinkavaju spiritizam i medije, replicirajući njihove navodno od duhova nadnaravno stečene sposobnosti uz pomoć efikasnih i dojmljivih mentalističkih tehnika, u čemu se posebno istaknuo slavni svjetski iluzionistički par Homes & Fey, odnosno, Georg Homes pravog imena Emil Gottlieb te njegova supruga Maria Homes-Fey (Slika 4, dolje).

Na samim počecima interesa hrvatskog društva za spiritizam u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, pored ‘spiritiziranja’ po domovima i u dvoranama, uglavnom pod vidom društvene zabave, na javnoj je sceni spiritizam bio uglavnom tema naše romantičarske poezije i fantastične proze. Njemu se poglavito posvetio Petar Preradović, »<...> romantični idealista, humani optimista, zadojen etikom spiritizma i supranaturalizma, a obasjan zrakama poljskog mesijanizma«,⁶¹ koji je za spiritizam bio zainteresiran ne samo u književnom i filozofijsko-teorijskom smislu, uključujući spiritističke i spiritualističke teme u svoju poeziju,⁶² već koji je i praktički redovito bio ‘općio s duhovima’, o čemu svjedoče njegova brojna pisma budućoj (drugoj) supruzi Emi Regnerovoj u periodu 1859–1871.⁶³ Iako je početak Preradovićeve interesa za spiritizam imao snažnu osobnu crtu, poglavito nakon smrti njegove prve supruge Pavice,⁶⁴ kod

⁶¹ Rudolf Franjin Magjer, »Životopis Petra Preradovića«, u: Rudolf Franjin Magjer (ur.), *Život i pjesme Petra Preradovića* (Osijek: D. Laubner, 1916), p. xx.

⁶² V. npr. Gordana Galić Kakkonen, Maja Božiković, »Petar Preradović između kršćanstva i spiritizma«, *Mogućnosti: književnost, umjetnost, kulturni problemi* 59/1–2 (2019), pp. 35–62; Cvjetko Milanja, »Petar Preradović: od romantizma do spiritizma«, *Umjetnost riječi: časopis za znanost o književnosti* 39/1 (1995), pp. 21–37.

⁶³ Zdenko Škreb, »Preradovićeve pisma Emi Regnerovoj«, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 22 (Zagreb: JAZU, 1952).

⁶⁴ Svoje ‘obraćenje’ na spiritizam sâm Preradović ovako opisuje u pismu Emi Regnerovoj od 17. prosinca 1863. (na njemačkom jeziku): »Vaša želja da bih mislio i osjećao kao tih davnih godina, kada još nisam poznao spiritizam, temelji se na Vašem nepoznavanju mojih misli i osjećaja. U to doba, nauk vjere nije zadovoljavao moj razum, pa sam bio materijalist, a i panteist. To je bilo dostatno mladenačkoj uobrazilji, ali ne i zreлом čovjeku. Mladenačkoj nadutosti dostajalo je ovo naziranje, ali ne zrelu čovjeku koji je počeo promišljati i uz to još bio jako žalostan zbog smrti svoje supruge. Uostalom, stanje moga tijela, poglavito bolovi jetre i slezene od kojih patim još od djetinjstva, pridonosili su i još uvijek pridonose tome da nisam sretan građanin svijeta, već promišljeniji, povučeniji osobnjak. Koliko poznajem sebe, bez poznavanja spiritizma vjerojatno

Preradovića je spiritizam vremenom postao više od pukog osobnog eskapizma i ‘psihografiranja’,⁶⁵ te 1865. godine objavljuje anonimno kao »jedan privrženik duhoslovlja« i prijevod knjige Alana Kardeca *Spiritizam na prosto razložen: kratak nacrt nauka o duhovih i njihovih priobćivanjih*.⁶⁶ Kao i kod Preradovića, tako je i kod Ksavera Šandora Gjalskog interes za mistično i okultno bio potaknut spletom privatnih okolnosti,⁶⁷ ali je vremenom ta osobna motivacija također prerasla u specifičnu svjetonazorsku poziciju koju je on narativno razvijao u svojim brojnim pripovijestima, posebno bivajući inspiriran Schopenhauerovom filozofijom.⁶⁸ Spiritizam je u svojim djelima tematizirao i Vjenceslav Novak,⁶⁹ poglavito u pripovijetci *Dva svijeta* (1901), čiji je naslov znakovit jer upućuje na

bih postao samoubojicom i čini se da me samo taj nauk otrgnuo od propasti prema kojoj sam očigledno jurio«; Pismo br. 298, u: Zdenko Škreb, »Preradovićeve pisma Emi Regnerovoj«, p. 131.

⁶⁵ ‘Psihograf’ je bila naprava koja se sastojala od ploče sa slovima, brojkama i osnovnim frazama poput ‘da’ i ‘ne’ te pomičnog pokazivača koji su sudionici seansi doticali prstima, a uz pomoć kojeg su onda ‘prizvani duhovi’ na postavljena pitanja sudionika ‘davali odgovore’.

⁶⁶ Oko toga je li Preradović sâm uistinu preveo ovo djelce postoje određeni prijepori. Ivan Trnski i Miroslav Šrepel nemaju dvojbe oko toga (Ivan Trnski, »Vjekopis Petra plemića Preradovića«, u: *Pjesnička djela Petra Preradovića*, Zagreb: Brzotiskak Dioničke tiskare, 1873), p. xxiv; Miroslav Šrepel, »O životu i radu Petra Preradovića«, u: *Petar Preradović / Izabrane pjesme* (Zagreb: Tisak K. Albrechta, 1890, p. xii), dok Branko Vodnik (Dreschler) dvoji u to (Branko Dreschler, *Petar Preradović: Studija* (Zagreb: Tiskara Terezije Fischer, 1903), pp. 105–106), temeljem bilješke Bogoslava Šuleka, koji tvrdi da je djelce preveo zapravo Ivan Perkovac, iako doduše »po želji Preradovićevoj« (Bogoslav Šulek, »Spiritismus«, p. 174). Ono što je izvjesno jest da je Preradović zasigurno bio u kontaktu sa samim Kardecem. U pismu od 28. prosinca 1862. Preradović priopćuje Emi Regnerovoj sadržaj svog pisma Kardecu, a u pismu od 17. siječnja 1863. piše kako svako jutro čita nekoliko listova Kardecove *Revue Spirite* te da mu je Kardec poslao odgovor i svoju fotografiju s posvetom; v. Zdenko Škreb, »Preradovićeve pisma Emi Regnerovoj«, pisma br. 245 (p. 116) i br. 251 (p. 118).

⁶⁷ Sâm Gjalski o počecima vlastitog interesa za spiritizam i općenito za ‘okultno’ piše sljedeće: »Godine 1891. umre mi majka, a odmah 1892. otac. Nije ovdje da spomenem što sam kroz to propatio. Ali – gubitak roditelja u životu svakog čovjeka odlučan je momenat i težak čas. Tako i kod mene, a za književnika u meni bilo je to važno, jer sam se povodom toga svim žarom bacio bio na izučavanje okultizma, samo da nađem odgovora pitanjima duše, jesam li ih zauvijek izgubio« (Ksaver Šandor Gjalski, *U noći. Za moj životopis* (Zagreb: Matica hrvatska, 1962), p. 360).

⁶⁸ V. npr. István Lökös, »Misticizam, okultizam ili simbolistički pokušaji (Okultistično-mistične pripovijesti K. Š. Gjalskoga)«, *Croatica et Slavica Iadertina* 5/5 (2009), pp. 395–408; István Lökös, »Misticizam i simbolizam Gjalskijevih pripovijesti ‘Ljubav lajtnanta Milića’ i ‘Sasvim neobični i čudnovati doživljaji ilustrisimusa Šišmanovića’«, *Croatica et Slavica Iadertina* 6/6 (2010), pp. 179–194; Jagna Pogačnik, »Fantastična proza Ksavera Šandora Gjalskog«, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 26/1 (2000), pp. 84–96.

⁶⁹ V. npr. »‘Dva svijeta’ Vjenceslava Novaka«, *Hrvatska straža* 1/2 (1903), pp. 230–245 (potpisano s ‘Criticus’); Josip Badalić, »Vjenceslav Novak i njegov nazor o svijetu«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 16/7 (1935), pp. 306–316.

tematiku oko koje se zapravo gradila spiritistička literatura i književnost druge polovice i kraja devetnaestog stoljeća, naime, ideje ‘dvaju svjetova’, osjetilnog i materijalnog (*mundus sensibilis*) te duhovnog, imaterijalnog (*mundus intelligibilis*), a na tragu Kantovih *Snova vidovnjaka*.⁷⁰

Posebno važnu i aktivnu ulogu u spiritističkom pokretu druge polovice devetnaestog stoljeća, ne samo na tlu Hrvatske već i mnogo šire, odigrao je hrvatski filozof, političar i publicist, barun Lazar Hellenbach, čiju intelektualnu poziciju zacrtavaju upravo Kantovi *Snovi vidovnjaka* i Schopenhauerov *Ogled o vidovitosti*, kao i općenito pozicija klasičnog idealizma, zajedno s nazorima o nesvjesnome filozofa Eduarda von Hartmanna, transcendentalnom psihologijom filozofa Carla du Prela i transcendentalnom fizikom astrofizičara Friedricha Zöllnera, što je sve u konačnici rezultiralo njegovim vlastitim sustavom transcendentalnog individualizma.⁷¹ Iako je čitavoj stvari pristupao više kao filozof, suzdržan i kritičan prema spiritističkom pokretu i samim spiritistima, Hellenbach je prisustvovao ‘spiritističkim sjednicama’ kao istraživač, a tu je posebno zanimljiva okolnost da se Hellenbachov prvi osobni susret s ovim ‘neobičnostima’ dogodio na tlu Hrvatske, naime, jednog zimskoga dana 1857. godine u ‘Dvorcu B-’ u vlasništvu ‘Grofice D.’ blizu njegova tadašnjeg imanja u sv. Heleni, u kojem je zbog lošeg vremena neočekivano morao potražiti zaklon pri povratku iz ‘Dvorca O-’ gdje je bio pozvan na ladanjski bal koji je međutim bio otkazan.⁷² Počevši s 1860. godinom, sljedećih šest godina Hellenbach održava spiritističke seanse s »mladom udanom ženom« lošijeg socijalnog statusa i »obrazovanom damom« višeg društvenog statusa koju je otprije poznao, te na tim sjednicama ‘komunicira’ sa Schopenhauerom.⁷³ S početka 1870. godine, Hellenbach se upoznaje s barunicom Adelmom von Vay, naturaliziranom slovenskom spisateljicom, spiritistkinjom, medijem i naturopatkinjom, koju je pratio glas umješne spiritistkinje i medija naširoko u Europi i Americi,⁷⁴ te uz njezinu pomoć kao medija ‘komunicira’ s Kantom, svojim drugim velikim filozofskim uzorom.⁷⁵ Godine 1875. Hellenbach je posredovanjem barunice von Vay upoznao američku spiritistkinju Lottie Fowler, s kojom također održava seanse

⁷⁰ V.: Boris Kožnjak, »Filozofski rad Lazara Hellenbacha«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 43/1(85) (2017), pp. 49–88; o razlikovanju ‘dvaju svjetova’ v. posebno pp. 73–75.

⁷¹ Ibid.

⁷² Lazar B. Hellenbach, *Eine Philosophie des gesunden Menschenverstandes. Gedanken über das Wesen der menschlichen Erscheinung* (Wien: Braumüller, 1876), pp. 130–132.

⁷³ Ibid., pp. 141–142.

⁷⁴ O Adelmi von Vay v.: Anton Rozman, Jan Ciglenečki, »Štajerska Pitija Vloga in vpliv baron, ice Adelme von Vay v zgodnjem razvoju spiritualističnega gibanja v drugi polovici 19. stoletja«, u: Adelma von Vay, *Duh, sila, snov* (Ljubljana: KUD Logos, 2019), pp. 13–130.

⁷⁵ Lazar B. Hellenbach, *Eine Philosophie des gesunden Menschenverstandes*, pp. 143–144.

tijekom kojih je bio svjedokom navodno najneobičnijih fizičkih manifestacija.⁷⁶ U periodu od 1878. do 1884. godine u Leipzig i Beč dovodi poznate britanske i američke medije Henryja Sladea,⁷⁷ Karla Hansena,⁷⁸ Williama Eglintona,⁷⁹ te Harryja Bastiana,⁸⁰ ne bi li osobno provjerio optužbe da su prevaranti koji su navodno višestruko razotkriveni u vlastitim domovinama. Iako je Hellenbach veći dio vremena provodio u inozemstvu, bio je intimno vezan za svoj dom u Mariji Bistrici i za Hrvatsku, u koju se posve nanovo vraća 1885. godine, a u kojoj je bio poznat kao »muž bistra i široka pogleda«, političar i intelektualac »izašao u zemlji na velik glas«,⁸¹ te je stoga domaći tisak sa zanimanjem pratio i njegovu 'spiritističku karijeru',⁸² iako se sâm Hellenbach nije nikada smatrao 'spiritistom'.⁸³

Velikim dijelom i pod utjecajem baruna Hellenbacha, potkraj devetnaestog stoljeća spiritizam međutim u Hrvatskoj sve više izlazi iz sfere književnosti, filozofsko-teorijskog promišljanja i privatnih seansi, te se počinje organizirati kao pokret. Godine 1895. zagrebački odvjetnik i političar s jaskanskom adresom Gustav Gaj, nećak preporoditelja Ljudevita Gaja, objavio je 1895. godine, dvije godine nakon izvornika, hrvatski prijevod knjige *O spiritizmu (Der Spiritismus)* njemačkog filozofa Carla du Prela,⁸⁴ koji je iznimno utjecao i na Hellenbacha s kojim je du Prel i osobno prijateljevao, a sljedeće godine Gaj objavljuje i vlastitu

⁷⁶ Ibid., pp. 151–152.

⁷⁷ Lazar B. Hellenbach, *Die Vorurtheile der Menschheit. Zweiter Band* (Wien: Verlag von L. Rosner, 1879), pp. 85–88; *Mr. Slade's Aufenthalt in Wien. Ein offener Brief an seine Freunde* (Wien: Fischer Comp, 1878).

⁷⁸ L. B. Hellenbach, *Ist Hansen ein Schwindler?: eine Studie über den »animalischen Magnetismus«* (Wien: Verlag von L. Rosner, 1880).

⁷⁹ Lazar B. Hellenbach, *Die Vorurtheile der Menschheit. Dritter Band* (Wien: Verlag von L. Rosner, 1880), pp. 219 i dalje.

⁸⁰ 'Aferu Bastian' Hellenbach podrobno opisuje u svojoj knjizi *Birth and Death as a Change of Form of Perception or The Dual Nature of Man* (London: The Psychological Press, 1886), pp. 98–113. Afera je zadobila posebnu pažnju javnosti jer se razotkrivanje dogodilo pod okriljem nadvojvode Ivana Austrijskog, na čiji je poticaj Hellenbach i pozvao Bastiana u Beč, te samog prijestolonasljednika Rudolfa. Nadvojvoda Ivan, koji je bio instruiran od čuvenog 'antispiritiste' Georga Homesa, koji je pohodio i Hrvatsku (v. gore u tekstu), svoje je viđenje događaja opisao u knjizi Erzherzog Johann, *Einblicke in den Spiritismus* (Linz: Heinrich Korb, 1884), opisujući spiritizam kao opasan pokret i zagovarajući sklapanje saveza između Katoličke crkve i znanosti u borbi protiv njega. Hellenbach je odgovorio knjižicom; Lazar B. Hellenbach, *Die Logik der Thatsachen. Eine Entgegnung auf die Brochure »Einblicke in den Spiritismus« von Erzherzog Johann* (Leipzig: Oswald Mutze, 1884).

⁸¹ Navedeno u Boris Kožnjak, »Filozofski rad Lazara Hellenbacha«, p. 54.

⁸² Npr. »Spiritistički medium otkriven«, *Narodne novine* 50/39 (1884), p. 4.

⁸³ V.: Boris Kožnjak, »Filozofski rad Lazara Hellenbacha«, pp. 79–80.

⁸⁴ *O spiritizmu. Od Dra. Carla du Prela. Preveo Dr. Gustav Gaj. Autorizirani prevod* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1895).

knjigu o spiritizmu *Iz tajinstvenog svijeta*.⁸⁵ Gaj je bio prisutan i na međunarodnoj spiritističkoj sceni, poglavito kroz svoje tekstove na njemačkom jeziku koje je objavljivao u *Psychische Studien*,⁸⁶ lajpciškom časopisu »posebno posvećenom istraživanju slabo poznatih fenomena mentalnog života« koji je bio naširoko čitan i u kojem su surađivala imena poput Williama Crookesa, Alfreda Russela Wallacea, Augustusa de Morgana i drugih europskih znanstvenika zainteresiranih za tematiku spiritizma.⁸⁷ Godine 1902. Gaj pokreće i *Tajinstveni Svijet* kao »mjesečnik za proučavanje supernormalnih psihičkih fenomena«, koji je izlazio do 1904. godine. Vinički odvjetnik, političar i publicist koji je živio i radio u Zagrebu, Hinko Hinković, pokrenuo je kao urednik 1901. godine »mjesečnik za proučavanje psihičkih fenomena« *Novo sunce*, čiji je naslov bio posveta Preradoviću i njegovoj istoimenoj pjesmi koja slavi spiritizam kao 'novo sunce' koje obasjava »sviet nazočni i sviet preko groba«,⁸⁸ a u prvom, lipanjskom broju surađuje i Gustav Gaj, koji u uredničkom komentaru dodatno pojašnjava da je nakana mjesečnika »uvjeriti čovječanstvo ugrezlo u kalu materijalističkog poimanja svijeta«. ⁸⁹ Međutim, između Gaja i Hinkovića je ubrzo došlo do raskola, jer da je potonji, prema Gajevom mišljenju, preoštro, nepravedno i kontraproduktivno napadao katoličanstvo i katolički kler.⁹⁰

⁸⁵ Knjiga je prevedena i na njemački jezik: Gustav Gaj, *Aus der geheimnisvollen Welt. Aus dem Kroatischen von Hortense* (Agram: Druck der Actienbuchdruckerei, 1899).

⁸⁶ V. npr. Andreas Sommer, »Spirits, Science and the Mind: The Journal 'Psychische Studien' (1874–1925)«, <https://www.forbiddenhistories.com/psychische-studien/>

⁸⁷ »Die Vision eines Doppelgängers. Von Rechtsanwalt«, *Psychische Studien* 24/5 (1897), pp. 220–222; »Eine urkundlich beglaubigte Geistererscheinung. Mitgeteilt von Rechtsanwalt«, *Psychische Studien* 24/8 (1897), pp. 401–407; »Fünf verschiedene räthselhafte Begebenheiten«, *Psychische Studien* 24/9 (1897), pp. 465–470; »Ein Versuch zur Erklärung des Phänomene der Levitation«, *Psychische Studien* 24/3 (1898), pp. 113–118; »Vom Traume (Auszug aus meinem spiritistischen Werke: 'Iz tajinstvenog svijeta' (pag. 135–149)«, *Psychische Studien* 25/3 (1898), pp. 90–96, 133–138; »An den Grenzen zwier Welten«, *Psychische Studien* 25/7 (1898), pp. 305–308; »Nachtrag zu meinem Artikel – 'Vom Traume' – im Februar und März Heft cr. Der 'Psychischen Studien'«, *Psychische Studien* 25/8 (1898), pp. 393–401; »Mystische Begebenheiten in Schlosse Brlog«, *Psychische Studien* 25/9 (1898), pp. 433–439; »Nachtrag zu meinem Artikel – 'Ein Versuch zur Erklärung des Phänomene der Levitation' – im März-Hefte der 'Psych. Stud.'«, *Psychische Studien* 25/10 (1898), pp. 499–502; »Wahrträume und Visionen«, *Psychische Studien* 25/11 (1898), pp. 566–572; *Psychische Studien* 25/12 (1898), pp. 641–650.

⁸⁸ V.: Gordana Galić Kakkonen, Maja Božiković, »Petar Preradović između kršćanstva i spiritizma«, pp. 50–51.

⁸⁹ »Novo Sunce: Uredništvo«, u: Hinko Hinković (ur.), *Novo Sunce. Mjesečnik za proučavanje psihičkih fenomena* 1/1 (Zagreb: Tiskara i litografija Mile Maravića, 1901).

⁹⁰ Gustav Gaj, »Nekoliko riječi odgovora g. dru. Hinku Hinkoviću«, *Tajinstveni svijet* 1/5 (1902), pp. 77–78. O Gustavu Gaju i Hinku Hinkoviću v. Vilim Keilbach, *Parapsihologija i religija: okultizam i spiritizam u svietlu novijih naučnih istraživanja*, Zagreb: Hrvatska knjižara, 1944, pp. 111–117.

Širenje spiritističkog pokreta u Hrvatskoj u drugoj polovici devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća općenito je izazvalo burne reakcije u domaćim crkvenim i teološkim krugovima. Već povodom Preradovićeve prijevoda Kardecova *Spiritizma*, *Zagrebački katolički list* 1865. godine počinje u nastavcima objavljivati tekstove o spiritizmu,⁹¹ kojima se namjeravalo pokazati kako je »bludnja spiritizma velika« iako »se prostire neobičnom brzinom«, a anonimni autor tekstova posebno je naglasio svoju nakanu da »što prevoditelj smiera knjižicom pospješiti, to ja ovim člankom smieram barem otegotiti, ako već i ne zapriečiti«. ⁹² Kongregacija sv. Oficija (*Sacra congregatio Romanae et universalis inquisitionis seu Sancti officii*) donijela je u nekoliko navrata – 1840, 1847, 1856, 1898. i kasnije 1917. godine – dekrete u kojima definira spiritizam kao protivan kršćanskoj vjeri, a vjernicima načelno brani sudjelovanje, aktivno i pasivno, na spiritističkim seansama, pa su tako djela Allana Kardeca stavljena još 1864. godine na *Index Librorum Prohibitorum*. Doduše, u svojim dokumentima vezanima uz spiritizam Sv. Oficij ostavlja mogućnost da se ovi fenomeni, uz posebnu dozvolu, mogu znanstveno proučavati u svrhu da otkriju spiritističke varke i zablude, ili da dokažu da su neke pojave u spiritizmu posve naravne.⁹³ U tom smislu, i Gajev i Hinkovićeve spiritizam dočekani su nizom oštrih polemičkih tekstova, napose u *Katoličkom listu* i *Hrvatskoj straži*.⁹⁴ U

⁹¹ »Spiritizam«, *Zagrebački katolički list* 16/6 (1865), pp. 41–44; 16/7 (1865), pp. 49–52; 16/8 (1865), pp. 57–59; 16/9 (1865), pp. 65–67; 16/10 (1865), pp. 73–75.

⁹² *Ibid.*, 16/6 (1865), p. 41.

⁹³ O odnosu Katoličke crkve prema spiritizmu vidjeti: Edward A. Pace, »Spiritism«, u: Charles G. Herbermann *et al.* (eds.), *The Catholic Encyclopedia. Vol XIV* (New York: The Encyclopedia Press, 1912), pp. 221–224; Johan Liljencrants, *Spiritism and Religion: A Moral Study* (Washington, D. C.: Catholic University of America, 1918); Herbert Thurston, S. J., *The Church and Spiritualism* (Milwaukee: Bruce Publishing, 1933). Također i: N. N., »Spiritizam i katolička Crkva«, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 4/5 (1923), pp. 278–283; Fran Barac, *Katolička dogmatika ili nauka o vjerskim istinama* (Zagreb: Naklada Školska knjiga i Tisknica Kr. banske uprave Savske banovine, 1930), pp. 210–213; Stjepan Bakšić, *Bog Stvoritelj. Svezak I. Stvaranje tvarnog i duhovnog svijeta* (Zagreb: Tipografija, 1946), pp. 567–604.

⁹⁴ Alfred Alfirević, »Dr. Hinković i evolucija morala«, *Katolički List*, 51/25 (1900), pp. 193–195; 51/26 (1900), pp. 201–203; 51/27 (1900), pp. 209–211; Ferdo Heffeler, »Poganstvo u XX. vijeku«, *Katolički list* 52/40 (1901), pp. 434–437; Ferdo Heffeler, »Hinkovićeve spiritizam i uskrnuće tijela u svjetlu prirodnih znanosti«, *Katolički list* 53/4 (1902), pp. 37–40; 53/5 (1902), pp. 49–51; 6, pp. 61–63; 7, pp. 73–75; 8, pp. 86–88; 9, pp. 97–101; Edgar Josip Leopold, »Razvoj duše i 'Novo sunce'«, *Katolički list* 53/1 (1902), pp. 2–6; 53/3 (1902), pp. 25–27; Ferdo Heffeler, »Hinkovićeve spiritizam i uskrnuće tijela u svjetlu prirodnih znanosti«, *Katolički list* 53 (1902) 4, pp. 37–40; 5, pp. 49–51; 6, pp. 61–63; 7, pp. 73–75; 8, pp. 86–88; 9, pp. 97–101; »Spiritistički Bog. Odgovor dr. G. Gaju«, *Hrvatska straža* 1 (1903), pp. 514–520; »Reminiscencije hrvatskog spiritista«, *Hrvatska straža* 3 (1905), pp. 77–84, 529–584; »Spiritizam i ludilo«, *Hrvatska straža* 4 (1906), pp. 574–589; »Novo tumačenje spiritističkih pojava«, *Hrvatska straža* 5 (1907), pp.

rasprave o spiritizmu uključile su se i druge javne osobe, poput primjerice Stjepana Radića, koji je tijekom svojih uzničkih dana 1890-ih i sâm održavao 'spiritističke sjednice', dozivajući »<...> i Preradovića i Starčevića i Mankanca i Križanića i Račkoga i Ilijaševića i druge« od kojih »jedni, kao da dođoše, a drugi očito ne dođoše«,⁹⁵ ali koji će kasnije javno istupiti protiv spiritističkog pokreta,⁹⁶ vjerujući da »<...> u hrvatskom narodu ima još *žive* vjere«, dovoljne da ga »naravski sve zanima što se tiče duše i duhova, dakle i Boga«, ali također i dovoljno čvrste »<...> da ga opet ništa ne može tako zanjati da bi radi spiritizma zaboravio na svoje kršćanstvo ili ga možda i odbacio«.⁹⁷

Kontroverze oko spiritističkog pokreta poprimit će, međutim, i političku dimenziju, poglavito nakon što je 7. prosinca 1901. u zagrebačkoj »Streljani« Hinković održao predavanje »O raj i paklu« na kojem je napao i porekao dogme o raj, paklu i čistilištu, što je objelodanio i u zasebnoj knjižici.⁹⁸ Tako je već krajem prosinca narodni zastupnik dr. Franjo Vrbanić u Hrvatskom saboru postavio pitanje »<...> je li visoka hrv.-slav.-dalm. zemalj. vlada voljna zapriječiti obruživanje i izrugivanje zakonom priznanih vjeroispovjete i njihovih službenika, kako je to u jednom javnom predavanju učinjeno«.⁹⁹ Zagrebački kanonik Stjepan Korenić, u to vrijeme urednik *Katoličkog lista*, zajedno s vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom,¹⁰⁰ na predavanje Hinka Hinkovića (koji je rođen kao Heinrich Moses u varaždinskoj židovskoj obitelji, ali je prešao na katoličanstvo na traženje svoje buduće supruge) reagirali su pak traženjem Hinkovićeve izopćenja iz Crkve. Crkvene vlasti nisu, međutim, udovoljile ovom zahtjevu pa je Stjepan Korenić pred državnim odvjetnikom pokrenuo tužbu protiv Hinkovića za »zločin smetanja vjerozakona«, prema §122 *Kaznenog zakona o zločinima, prijestupima i prekršajima*, točnije za

52–65; »Crookes i poraz spiritizma u Engleskoj«, *Hrvatska straža* 5 (1907), pp. 626–633. Ovdje donosim izbor korigiranih i nadopunjenih referenci koje se nalaze u Keilbach, *Parapsihologija i religija*, pp. 116–117.

⁹⁵ Stjepan Radić, *Uzničke uspomene* (Zagreb: Matica hrvatska, 1971/1902), p. 219. Svoja uznička spiritistička iskustva Radić opisuje u cijelom poglavlju »Dusi u zatvoru« na pp. 198–221.

⁹⁶ »Stjepan Radić proti Spiritizmu – u *Novom Listu!*«, *Hrvatska straža* 4 (1906), pp. 406–416.

⁹⁷ Stjepan Radić, *Uzničke uspomene*, pp. 220–221.

⁹⁸ Hinko Hinković, *Raj i pakao: slike s onkraj groba* (Novi Sad: Tisak i naklada braće M. Popovića, 1902).

⁹⁹ »Stenografski zapisnik XIV. Sjednice sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije držane dne 18. prosinca 1901.«, u: *Stenografski zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Petogodište 1901. – 1906. od I. do uključivo XIV. Saborske sjednice od 28. studenoga do 18. prosinca 1901.* (Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare, 1902), pp. 276–277.

¹⁰⁰ O djelatnosti nadbiskupa Stadlera protiv spiritizma, poglavito Hinka Hinkovića, v. Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001), pp. 414–415.

»navođenje kršćanina na otpadništvo od kršćanstva« (§122. c.) i »širenje bezvjerstva ili lažljivog učenja koje se protivi kršćanskoj vjeri« (§122. d.).¹⁰¹ Državni odvjetnik, međutim, ovu tužbu nije našao opravdanom, ali je Hinković tužen po člancima §302 i §302 za »prestupak«. U suđenju, koje je potrajalo i privuklo veliku pažnju građanstva,¹⁰² Hinković je dokazivao da se u njegovim dvojbama prema doktrinama ne nalazi ništa što se ne bi moglo naći i u samih katoličkih teologa. Sudbeni je stol naposljetku odbacio optužbe kao neutemeljene, no napadi iz Crkve na spiritistički pokret nisu jenjavali. Isusovac Maksimilijan Horman objavio je tako pod pseudonimom 1900. godine knjižicu *Tajne spiritizma*,¹⁰³ koja je nedugo poslije prerasla u niz predavanja što ih je Horman održao u Zagrebu 1902. godine i koja su objelodanjena kao zasebna knjižica iste godine, a u kojoj Horman želi »u pravom svjetlu pregledati čitavu tragediju i duševnu onu revoluciju, što je želi uvesti spiritizam«. ¹⁰⁴ Sâm Hinko Hinković, prvak spiritističkog pokreta u Hrvatskoj s kraja devetnaestog i na početku dvadesetog stoljeća, prema svjedočenju dr. Milana Beluhana, zagrebačkog župnika, kanonika prvostolnog kaptola zagrebačkog i generalnog duhovnika organizacije Križara, doživio je u posljednjih godinu dana svog života obraćenje i 3. rujna 1929. godine umire »pomiren s Katoličkom crkvom«, odstranivši »i <...> iz svoje duše predrasude što ih je imao prema objavi i Crkvi katoličkoj«, uveselivši se »nakon umne spoznaje iskreno vrhunaravnom svjetlu što mu je zasjalo u umu« te konačno povukavši »<...> kano čovjek filozof i praktične konsekvencije spoznaje i veselja postavši praktičkim katolikom«. ¹⁰⁵

3. Dr. Marchesi i spiritistički pokret u Hrvatskoj 1920–1939.

Žestoke polemike o spiritizmu u hrvatskom javnom prostoru s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća bile su vrhunac prvog vala spiritističkog pokreta na našem tlu, nakon čega dolazi do njegova relativno naglog utruća i

¹⁰¹ Više o ovom zakonu i ovim točkama tog zakona vidi u: Dunja Milotić, »Kaznenopravna zaštita vjere u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 26/1 (2019), pp. 175–204.

¹⁰² »Hinkovićevo predavanje 'O raj i paklu' pred sudom«, *Narodne novine* 68/197 (1902), pp. 4–5; 68/198 (1902), pp. 4–5; 68/200 (1902), pp. 5; 68/201 (1902), pp. 4–5; »Skolastička pravda«, *Hrvatska misao: Smotra za narodno gospodarstvo, književnost i politiku* 1/17 (1902), pp. 536–538.

¹⁰³ M. Ormanović, *Tajne spiritizma* (Tisak i naklada Antuna Scholza, Zagreb 1900).

¹⁰⁴ Maksimilijan Horman D. I., *Spiritizam promatran po priznanjima najglasovitijih spiritista. Konferencije što ih je držao u Zagrebu* (Zagreb: Tisak i naklada Antuna Scholza, 1902), p. 9.

¹⁰⁵ Msg. dr. Beluhan Milan, *Obraćenje dra. H. Hinkovića* (Zagreb: Tiskara Dragutina Spullera u Samoboru, 1934), pp. 15–16.

zamiranja, te će on nanovo biti oživljen tek tijekom 1920-ih i 1930-ih godina, u čemu će dr. Marchesi odigrati važnu ulogu. Ovo ponovno oživljavanje interesa za spiritizam u navedenom periodu, paralelno u nas kao i u svijetu, nije slučajno te je ono još jednom rezultat složenih socijalnih, političkih i historijskih razloga, poglavito strahotâ Prvog svjetskog rata, katastrofalnih razmjera pandemije španjolske gripe koja je uslijedila ubrzo nakon svršetka rata, te ekonomske krize koja se razmahala krajem 1920-ih i doživjela svoj vrhunac u globalnim razmjerima na početku 1930-ih.¹⁰⁶ Dva tadašnja vodeća ugledna zastupnika spiritizma u tom periodu, književnik Sir Arthur Conan Doyle, ‘otac’ Sherlock Holmesa, te fizičar Sir Oliver Lodge, paradigme su tog novo oživljenog trenda u tim novim turbulentnim desetljećima svjetske povijesti, obojica koji su izgubili sinove; potonji, čiji je sin poginuo u Velikom ratu, te prvotni, čiji je sin preživio ranjavanje u ratu, ali je podlegao upali pluća tijekom pandemije španjolske gripe, baš kao i Doyleov mlađi brat.¹⁰⁷ Stoga se i u nas, baš kao i posvuda u zapadnome svijetu, obnavlja snažan javni interes općenito za ‘onostranim’ i ‘okultnim’, a time i za spiritizmom. Tako, primjerice, 1921. godine osječki profesor i publicist Gejza Krnić, inače prirodoslovac po obrazovanju, utemeljuje »Psihičko društvo Novo Sunce« i obnavlja tiskovinu *Novo Sunce* kao »mjesečnik za znanstveno proučavanje supernormalnih psihičkih problema«, a u samome Osijeku i u drugim hrvatskim gradovima nanovo raste interes za privatne i javne spiritističke seanse.¹⁰⁸ Kao što su se u širenju spiritističkog pokreta u drugoj polovici devetnaestog stoljeća iznimno važnima pokazala djela Allana Kardeca, tako se i tijekom 1930-ih godina u rasplamsavanju spiri-

¹⁰⁶ O pokretu spiritizma u britanskom, ali i američkom društvu između dva svjetska rata v. npr. Jenny Hazelgrove, *Spiritualism and British Society between the Wars* (New York: Manchester University Press, 2000). O vezi pokreta spiritizma i pandemije španjolske gripe v. Esyllt Jones, »Spectral Influenza: Winnipeg Hamilton Family, Interwar Spiritualism, and Pandemic Disease«, u: Magda Fahrni, Esyllt Jones (eds.), *Epidemic Encounters: Influenza, Society, and Culture in Canada, 1918–1920* (Vancouver: University of British Columbia Press, 2012), pp. 195–201.

¹⁰⁷ V. npr.: Sir Oliver Lodge, *Raymond, or Life and death: with examples of the evidence for survival of memory and affection after death* (New York: George H. Doran Company, 1916); također i: Arthur Conan Doyle, *The History of Spiritualism*, Vol 1–2 (London: Cassell and Company, 1926).

¹⁰⁸ U Osijeku je spiritizam posebno promicao industrijalac Rudolf Povischil, inače strastveni sljedbenik antropozofije Rudolfa Steinera, ugošćujući u svojoj vili spiritističke medije i održavajući spiritističke seanse. O tome detaljnije: Daniel Zec, »Josip Leović i njegov mecena Rudolf Povischil«, *Osječki zbornik* 30/20 (2011), pp. 185–186. Navedeni rad donosi također (p. 186, fusnota 31) i reference na osječki *Hrvatski list* koji je detaljno bio pratio spiritistička događanja u gradu: »Spiritističke seanse«, *Hrvatski list*, 28. 5. 1925, p. 6; »Spiritističke seanse«, *Hrvatski list*, 18. 6. 1925, p. 5; »Spiritističke seanse«, *Hrvatski list*, 4. 7. 1925, p. 6; »Spiritistički fenomeni«, *Hrvatski list*, 10. 7. 1925, p. 5; »Spiritističke seanse«, *Hrvatski list*, 18. 6. 1925, p. 5.

tističkog pokreta pokazala knjiga *On the Edge of the Etheric, Or Survival After Death Scientifically Explained* britanskog spiritista Arthura Findlaya,¹⁰⁹ koja je izvorno objavljena 1932. godine i koja je već u prvog godini pretisnuta više od trideset puta i prevedena na devetnaest jezika, postavši tako ubrzo »jednom od najčitanijih knjiga o spiritizmu na svijetu«. ¹¹⁰ Knjiga će 1935. godine dobiti i svoj hrvatski prijevod *Na pragu eteričkog svijeta ili život iza smrti znanstveno protumačen*, a prevest će je upravo supruga dr. Marchesija, doktorica Marija Rojc, uz svesrdnu pomoć i poticaj supruga.

Dotatna važna sličnost sa spiritističkim pokretom druge polovice devetnaestog stoljeća nalazi se u tome da se pod okriljem sveopće društvene, političke i duhovne krize spiritizam 1920-ih i 1930-ih nanovo javlja kao još jedna snažna kritika materijalističkog, znanstvenog svjetonazora, koji se krizom društva i sâm ponovno našao u krizi. Tako pisac, književni kritičar i publicist Milan Marjanović, u svojoj knjižici *Okultizam i esoterija* objavljenoj 1923. godine temeljem predavanja koja je držao u ožujku 1921. u velikoj dvorani Glazbenog zavoda u Zagrebu, piše o spiritizmu kao o »jal[u] i revolt[u] suvremenog čovjeka protiv savremenog materijalizma«. ¹¹¹ Ksaver Šandor Gjalski u svojoj posljednjoj fantastičnoj pripovijesti okultističko-spiritističke tematike *Sasvim neobični i čudnovati doživljaj ilustrisimusa Šišmanovića*, objavljenoj 1927. godine, na sličan način intonira ponovo oživljeni interes za spiritizmom u svjetlu nove krize znanstvenog svjetonazora, opetovano stavljajući svojim likovima u usta, primjerice, fraze poput »Pokraj svih velikih uspjeha eksperimentalno naravoslovne znanosti mi ipak o biti same stvari ništa ne znamo«, ili pak »Ništa, ništa ne znamo pokraj sviju uspjeha moderne znanosti: slavni njemački učenjak istinu je rekao kad je uskliknuo: Ignorabimus, semper ignorabimus!«. ¹¹² Pa ipak, tijekom ovog drugog vala spiritističkog pokreta u Hrvatskoj dolazi i do određene promjene kako na strani zagovornika tako i kritičara spiritističkog

¹⁰⁹ J. Arthur Findlay (16. svibnja 1883. – 24. lipnja 1964), u ranim danima svoje karijere poznati britanski ekonomski i burzovni pisac i burzovni mešetar, mirovni sudac za Essex, Englesku, Ayrshire i Škotsku, dobitnik odličja Reda Britanskog Carstva za svoj doprinos organizaciji Crvenog križa tijekom Prvog svjetskog rata, a kasnije u potpunosti posvećen istraživanju spiritističkih fenomena, utemeljivši *Glasgow Society for Psychological Research* i uzimajući općenito vodeću ulogu u istraživanju parapsiholoških fenomena što ga je potaknula Crkva Škotske. V.: »Findlay, J. Arthur (1883–1964)«, u: Gordon Melton (eds.), *Encyclopedia of Occultism and Parapsychology*, p. 562.

¹¹⁰ Nandor Fodor, »A letter from England«, *Journal of the American Society for Psychological Research* 30/11 (1936), p. 358.

¹¹¹ Milan Marjanović, *Okultizam i esoterija. Prema predavanjima držanim u Zagrebu, marta mjeseca 1921.* (Zagreb: Vid, Tisak 'Poligrafije', 1923), p. 13.

¹¹² Navedeno prema Jagna Pogačnik, »Fantastična proza Ksavera Šandora Gjalskog«, p. 93.

pokreta, odnosno, do svojevrsnog ublažavanja dogmatskih stavova s obje strane, što je Gjalski znakovito zahvatio rečenicom »Ne zapadajmo ni u fantastičnost spiritista, a niti u bahatu sigurnost umišljenih znanstvenjaka!«.¹¹³ Tako 1924. godine Albert Bazala objavljuje knjigu *Tajanstvene pojave (okultizam) s osnovama psihologije podsvijesnih i srodnih im pojava za obrazovani svijet* iz pozicije »objektivnoga posmatrača, koji – bez mistične lakovjernosti i bez skeptične averzije – traži samo da se raščisti problem tih pojava«.¹¹⁴ Spiritizam je za Bazalu »hipoteza o dusima s vjerskofilozofijskim i etičkim tendencijama«, pa »<...> oduzme li se toj hipotezi pretpostavka o dusima kao uzročnicima okultnih pojava, a pojmu medija mistično značenje njihova posrednika«,¹¹⁵ onda je moguća naturalizacija samog fenomena kao »korak naprijed od spekulativno-teoretskoga tumačenja prema trijeznom izučavanju«.¹¹⁶ Stoga, prema Bazali, »principijelna averzija, kojom se istraživanje ovog područja otklanjala pozivom na to, da su pojave njegove kao protivne prirodnim zakonima naprosto nemoguće, odnosno da je izvodjenje njihovo čista prevara i šarlatanstvo, ne može se danas više održati«.¹¹⁷

Sve su to sastavnice složenog socijalnog i historijskog konteksta u kojem se i sâm dr. Marchesi ne samo počeo zanimati za spiritizam, već i uzeo udjela u njemu kao jedan od njegovih glavnih protagonista tijekom 1930-ih godina. Prema spomenutom uvriježenom obrascu, početak interesa za spiritizam i kod dr. Marchesija imao je osobnu dimenziju. Godine sreće i složnog zajedničkog života supružnika Marchesi-Rojc u kući u ulici Pavla Radića 44 prekinute su na Uskrs 1933. godine, kada umire Marijina majka Zora s kojom su dijelili kućanstvo. Iako su se kao liječnici gotovo svakodnevno susretali s različitim ljudskim sudbinama i svjedočili ljudskoj patnji i boli, za supružnike Marchesi-Rojc, kao i za Marijine dvije sestre, nastupilo je emocionalno teško razdoblje, ali i vrijeme dvojbi i pitanja, na koja kao liječnici nisu imali odgovore:

»Kako je vrijeme prolazilo, sve smo se češće skupljali moje sestre, moj muž i ja. Za večernjih smo sati razgovarali o čudnovatim događajima, o čudnovatim pojavama... Morila nas je radoznalost. Srca su nam gorjela od čežnje za izgubljenom ljubavi naše majke, a neobične pojave kao da su nam dale naslućivati da

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ramiro Bujas, »A. Bazala: *Tajanstvene pojave (okultizam) s osnovama psihologije podsvijesnih i srodnih im pojava*. Zagreb 1924. (p. 230)«, *Revija za filozofiju i psihologiju* 1/1–2 (1927), p. 57.

¹¹⁵ Albert Bazala, *Tajanstvene pojave (okultizam) s osnovama psihologije podsvijesnih i srodnih im pojava za obrazovani svijet* (Zagreb: Bibliografski zavod, Nakladna knjižara, 1924), pp. 24–25.

¹¹⁶ Ibid., p. 25.

¹¹⁷ Ibid., pp. 29–30.

ona ipak nije zauvijek nestala u ništavilu; kao da su nam otvorile malen prozorčić kroz koji su prodirale prve maglovite zrake duhovnog svijeta.«¹¹⁸

Supružnici su dobro vladali engleskim jezikom, pa su se tako dali na čitanje opsežne spiritističke literature, a na preporuku kućnog prijatelja Engleza u ruke im je tako i došao Findlayev izvornik *On the Edge of the Etheric*, koji ih je toliko oduševio da je Marija ovu knjigu odlučila prevesti na hrvatski jezik. Prijevod je dovršen i, kako je već spomenuto, objavljen 1935. godine kao *Na pragu eteričkog svijeta ili život iza smrti znanstveno protumačen*.¹¹⁹ Istodobno dok je doktorica Rojc radila na prijevodu Findlayeve knjige, doktor Marchesi je i sâm postao aktivan u domaćim spiritističkim i spiritualističkim krugovima. Štoviše, kada je Nikola Gelenčir, koji je napisao predgovor hrvatskom prijevodu Findlayeve knjige, 1934. godine u Daruvaru počeo izdavati mjesečnik *Život* prvo kao »list za naučno i popularno obaveštenje o eksperimentalnom spiritualizmu«, a zatim kasnije i kao »službeno glasilo Centrale klubova prijatelja metapsihologa, Zagreb i Metapsihološkog društva Beograd«, koje je na popularan način imalo obavještavati čitateljstvo o »metapsihologiji i eksperimentalnom spiritualizmu«, doktor Marchesi postao je jedan od njegovih najrevnijih suradnika i promicatelja, a u konačnici i jedan od glavnih protagonista samog novoobnovljenog spiritističkog pokreta.

Teme koje je pokrivaio dr. Marchesi u časopisu *Život* tijekom 1935. i 1936. godine raznolike su, od prijevoda članaka iz Findlayeva glasila *Psychic News*,¹²⁰ preko uputa o tome kako 'praktički spiritizirati'¹²¹ i sjećanjâ na prvake spiritističkog pokreta,¹²² sve do vlastitih autorskih tekstova o naravi i ciljevima 'modernog spiritizma', u kojima afirmira spiritističku ideju o postojanju 'eteričnog tijela' kao 'duhovnog duplikata' fizičkog tijela čiju smrt ono međutim preživljava, ideju koja je bliska tradicionalnim konceptima 'duhovnog tijela' (*soma pneumatikon*), kako to stoji kod sv. Pavla, ili pak 'astralnog tijela' (*corpus sidereum*), kako je to kod Paracelzusa, a što će, primjerice, kod Hellenbacha

¹¹⁸ Damjan Damjanović, *Doktorica Rojc*, p. 23.

¹¹⁹ Arthur J. Findlay, *Na pragu eteričkoga svijeta ili život iza smrti znanstveno protumačen. Prevela dr. Marija Rojc-Marchesi* (Zagreb: Stamparija 'Gaj', 1935).

¹²⁰ »Budite medij Vi sami!«, *Život* 2/9 (1935), pp. 142–144.

¹²¹ »Pozicija spiritualizma među religijama svijeta« [prijevod članka Myrona H. Posta iz *Psychic News*], *Život* 2/10 (1935), pp. 149–154; »Pitajte eterička bića!« [prijevod iz *Psychic News*], *Život* 2/10 (1935), pp. 159–161; »Pitajte eterička bića!« [prijevod iz *Psychic News*], *Život* 2/11 (1935), pp. 175–177; »Pitajte eterička bića!« [prijevod iz *Psychic News*], *Život* 2/12 (1935), pp. 189–196; »Služite se svojim razumom« [prijevod iz *Psychic News*], *Život* 3/1 (1936), pp. 1–2; »Pitajte eterička bića!« [prijevod iz *Psychic News*], *Život* 3/1 (1935), pp. 12–13.

¹²² »Charles Richet: povodom njegove smrti«, *Život* 3/1 (1936), pp. 8–9

postati ‘metaorganizam’, a sve to u svjetlu novijih spoznaja prirodnih znanosti koje dr. Marchesi vidi kao snažnu potkrjepu same ideje ‘eteričnog tijela’.¹²³ U studenom 1935. godine dr. Marchesi u časopisu objavljuje i spiritistički proglas naslovljen »Svima spiritualistima Jugoslavije! Svima misaonim ljudima Jugoslavije!«,¹²⁴ u kojem afirmira spiritistički pokret (koristeći zapravo izraz ‘spiritualizam’, s intencijom krovnog termina koji ima zahvatiti i filozofske i praktične aspekte pokreta) kao »naznaku novog doba u razvoju čovječanstva« koja ne samo da »traži od svakog čovjeka da misli« već »modernom čovjeku daje i dokaze da je on u svojoj biti, po svome duhu, vječan, isto tako, kao što su vječni zakoni Svemira i prirode«. ¹²⁵ Vjerujući da »danas, kad činjenice Spiritualizma priznavaju najveći učenjaci, treba mnogo smjelosti da se te činjenice ne priznaju istinitima«, ¹²⁶ dr. Marchesi svoj proglas završava sljedećom porukom:

»Spiritizam nije neka nova vjera, neko novo otkrivenje, neka nova dogma ili doktrina, neka nova znanost. Sva povijest čovječanstva dokazuje, da je čovjek uvijek vjerovao u život poslije smrti fizičkog tijela. Danas je čovjek na tome stepenu razvitka, da se o toj činjenici može uvjeriti, da tu činjenicu može, sposobnošću svoga uma, dokučiti na način, koji mu daje prirodno tumačenje ove činjenice. Tako se Spiritualizam ne osniva na ničemu drugome, nego na znanstveno utvrđenim prirodnim činjenicama, koje svaki čovjek, koji imade sposobnosti prosudjivanja, može prihvatiti kao dokaz istine. Ali, Spiritualizam nije samo znanstveno utvrđena činjenica. Zaključci, temeljeni na toj činjenici, dovode bezuvjetno i do etičkih principa, koje svaki čovjek mora sam za sebe izraditi na temelju znanja da je on biće, koje u sebi nosi dio vječnosti.«¹²⁷

Proglas je nadopunjen komentarom u kojem uredništvo čestita dr. Marchesiju »da se je prihvatio vodstva jednog pokreta koji utire puteve na kojima će u budućnosti koračati sretnije čovječanstvo«, pozivajući sva društva i privatne krugove da se pridruže novoosnovanoj Centrali Spiritualističkih društava Kraljevine Jugoslavije »čije je vodstvo povjereno gosp. dru. Karlu Marchesi u Zagrebu, P. Radića 44«, a »kako bi se mogla provesti organizacija čitavog pokreta u zemlji«. ¹²⁸

¹²³ »Moderni spiritualizam – I«, *Život* 2/4–5 (1935), pp. 57–68; »Moderni spiritualizam – II«, *Život* 2/6 (1935), pp. 81–85; »Moderni spiritualizam – III«, *Život* 2/7 (1935), pp. 101–104; »Moderni spiritualizam – IV«, *Život* 2/8 (1935), pp. 125–128. O Hellenbachovom konceptu ‘metaorganizma’ vidi Kožnjak, »Filozofski rad Lazara Hellenbacha«, p. 85.

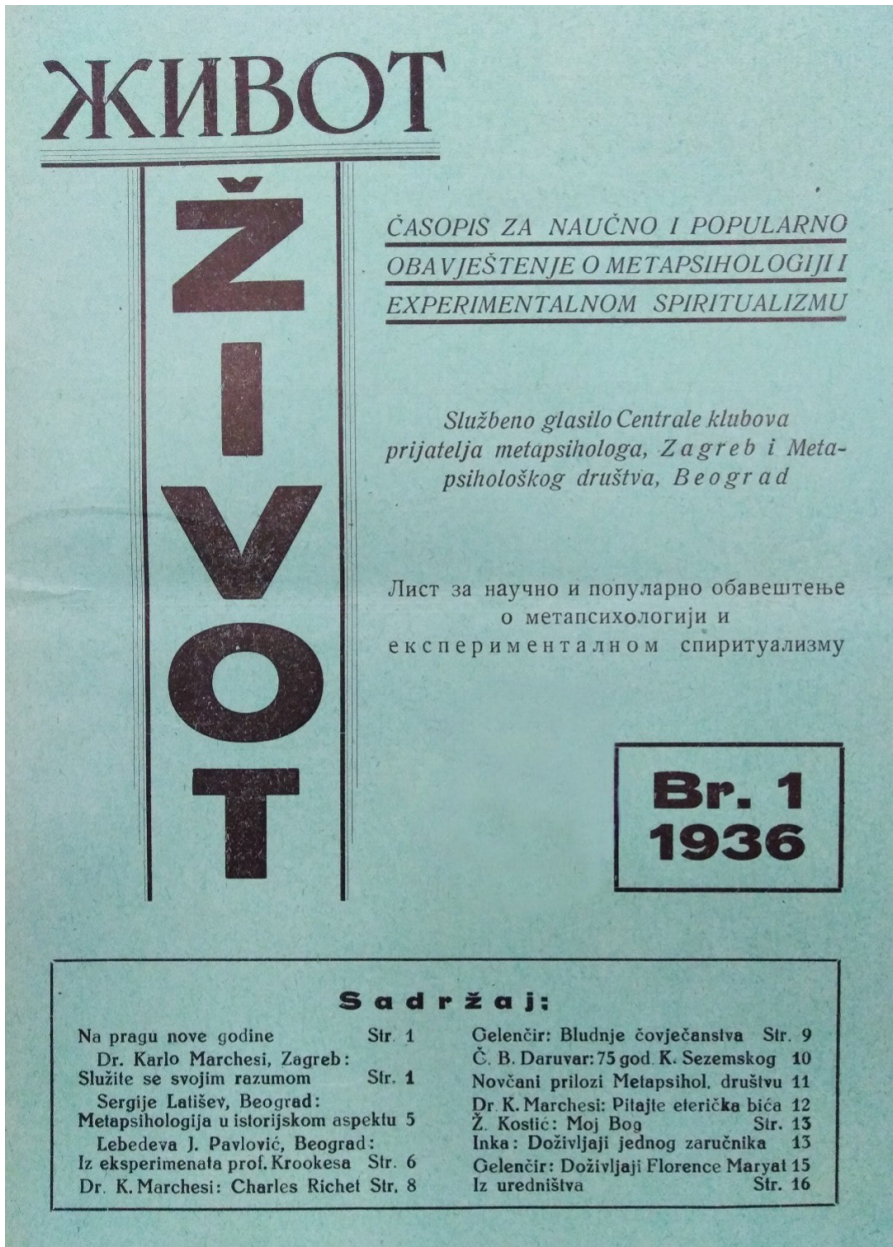
¹²⁴ »Svima spiritualistima Jugoslavije! Svima misaonim ljudima Jugoslavije!«, *Život* 2/11 (1935), pp. 165–166; v. također i Vilim Keilbach, *Parapsihologija i religija*, pp. 121–122.

¹²⁵ Karlo Marchesi, »Svima spiritualistima Jugoslavije!«, p. 165.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 166.

¹²⁷ *Ibid.*; kurziv u izvorniku.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 167.

Slika 5. Naslovnica časopisa *Život*, pokrenutog 1934. godine s nakanom »naučnog i popularnog obavještenja o metapsihologiji i eksperimentalnom spiritualizmu«, u kojem je plodonosno surađivao dr. Marchesi.

Pojava časopisa *Život*, kao zapravo dvojezičnog časopisa koji je objavljivao priloge i na latinici i na ćirilici (Slika 5), te općenito okolnosti formiranja ‘Centrale Spiritualističkih društava Kraljevine Jugoslavije’, upućuje dodatno i na političku dimenziju rehabilitacije spiritističkog pokreta u nas. Ova dimenzija posebno je snažna već kod Preradovića, za koga spiritizam nije samo ‘novo sunce’ koje napokon »lučju rasvjetljuje oba – sviet nazočni i sviet preko groba«, već je i izvoriste posve jasnih etičkih načela osobnog i društvenog života i razvoja. Ideja da vjera u neuništivost individualne volje u smrti nije naprosto ‘vjera u vječan zagrobni život’, već i povjerenje u mogućnost svojevrsnog ‘usavršavanja duše’ za života fizičkog tijela koje predstavlja svojevrsan ‘transcendentalni kapital’ koji ne samo da postiže da »svatko postaje ono što sam načini sa sobom« već i omogućuje našu »solidarnost s čovječanstvom, budući da nas smrt trajno ne odvaja niti od sudbine čovječanstva u cjelini niti od drugih ljudi«, kako je to postavio Lazar Hellenbach,¹²⁹ i inače je zajednička općenita karakteristika spiritističkih pokreta posve globalno, no u kontekstu našeg društva ona će poprimiti i posve specifičnu političku obojenost. Za Preradovića, kao rodonačelnika pokreta spiritizma u nas, spiritizam ne pruža tek jedinstvenu perspektivu na proces evolucije kao zapravo proces usavršavanja duše tijekom kojeg će »smrt pomalo istrijebiti iz svijeta sve zlo i nevrijedno te na grobu mržnje, zavisti i zlobe uskrsnuti ljubav kao vladaricu svijeta«,¹³⁰ već na tom tragu i na samo slavenstvo, odnosno, ‘Slavjanstvo’, kojega je Preradović u svjetlu »zapadno-evropskih filozofskih struja, osobito pod utjecajem hegelianizma i historiozofičkih misli Herderovih«,¹³¹ sagledavao kao pripadnost čije je historijsko zvanje »da unese ljubav u svijet, a misija *etička*: pripremiti put carstvu božanskom u svijetu«. ¹³² Ova Preradovićeveva politička vizija spiritizma postat će jednom od glavnih političkih karakteristika i novoobnovljenog spiritističkog pokreta u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Kada se tako, primjerice, Hinko Hinković prisjećao podrške koju je tijekom sudskog procesa protiv njega dobio od spiritista iz Srbije, nije dvojio pripomenuti da »prava veličina spiritizma stoji u tome što nam na pozitivnoj znanstvenoj podlozi objavljuje velebne te zakone, koji počivaju na dva neoboriva stožera: istini i ljubavi«, priželjkujući »neka bi ta istina i ljubav zbližile Hrvate i Srbe, kako su zbližile sve spiritiste cijeloga svijeta, ma kojoj narodnosti, vjeri, pasmini ili podneblju pripadali – pa

¹²⁹ V. Boris Kožnjak, »Filozofski rad Lazara Hellenbacha«, pp. 85–86.

¹³⁰ Albert Bazala, »O Preradoviću kao misliocu«, *Književni jug* 1/6 (1918), p. 225.

¹³¹ Branko Vodnik, »Petar Preradović kao slavenofil«, *Književni jug* 1/6 (1918), p. 219.

¹³² Albert Bazala, »O Preradoviću kao misliocu«, p. 225. O Preradovićevom ‘Slavjanstvu’ i njegovim posveznicama sa spiritizmom v. također i Gordana Galić Kakkonen, Maja Božiković, »Petar Preradović između kršćanstva i spiritizma«, pp. 43–45.

i hrvatske i srpske«. ¹³³ Spiritistički pokret 1930-ih, što ga je obnovio i vodio dr. Marchesi, nedvojbeno dijeli ovu motivaciju.

Prema kraju 1930-ih, međutim, oduševljenje supružnika Marchesi-Rojc za spiritizam će splasnuti. Čitajući ispočetka sve na što su mogli naići, doslovno gutajući literaturu o spiritizmu, između čega je bio i Findlayev tjednik *Psychic News*, ¹³⁴ supružnici su postajali sve više razočarani pristranošću i nekritičkim duhom spiritističkih autora, a poglavito brojnim aferama s lažnim medijima, te su na poslijetku zaključili kako iza svih tih brojnih šarenih knjiga, novina i magazina stoji zapravo lukavi način zarade, a ne autentična želja istraživanja mogućnosti jednog toliko važnog fenomena kao što je život poslije smrti. »Samo nas je čista znanost i jaka kritika očuvala od zla«, napisala je tim povodom doktorica Rojc, »te smo na vrijeme prekinuli taj način istraživanja istine«. ¹³⁵ Tako su se supružnici dali na proučavanje svega što znanost i filozofija mogu reći o tom pitanju, pa su se tih godina u njihovom domu posebno čitali Kantovi *Snovi vidovnjaka protumačeni snovima metafizike* te djela vrhunskih fizičara onoga doba koji su i sami bili kritični prema dogmatizmu materijalističkog svjetonazora i znanstvenom pozitivizmu te otvoreni duhovnoj dimenziji čovjeka, poput *Naravi fizičkog svijeta (The Nature of the Physical World)* britanskog astrofizičara Arthura Eddingtona, *Tajnovitog svemira (The Mysterious Universe)* astronoma Jamesa Jeansa, ¹³⁶ tekstova oca kvante teorije Maxa Plancka o odnosu znanosti i religije, ¹³⁷ a u domu supružnika čitala su se i djela Goethea, Tagorea, Lao-Tzua, Buddhe i Vivekanande. ¹³⁸ Kada je 1939. godine dr. Marchesi pod pseudonomom 'dr. C. Zorin' objavio u ediciji »Hrvatski moderni pisci: serija znanstvenih izdanja« knjigu *Problem psihičkih pojava*, ¹³⁹ tu je njegov skepticizam prema spiritističkom pokretu već posve izražen. Iako i dalje smatra da

¹³³ Hinko Hinković, *Raj i pakao: slike s onkraj groba*, pp. III–IV.

¹³⁴ Digitalizirana godišta dostupna na: <https://digitalcollections.lib.umanitoba.ca/islandora/object/uofm:2939726>

¹³⁵ Damjan Damjanović, *Doktorica Rojc*, p. 60.

¹³⁶ Arthur Eddington, *The Nature of the Physical World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1928); James Jeans, *The Mysterious Universe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1930). O 'idealističkoj' znanosti i filozofiji Eddingtona i Jeansa te njihovoj recepciji i kritici tijekom kasnih 1920-ih i 1930-ih v.: Boris Kožnjak, »The earliest missionaries of 'quantum free will': a socio-historical analysis«, u: Filip Grgić, Davor Pećnjak (eds.), *Free Will and Action: Historical and Contemporary Perspectives* (Cham: Springer Nature, 2018), pp. 131–154.

¹³⁷ O Planckovu stavu o odnosu znanosti i religije, njegovoj kritici pozitivizma znanosti, te o njegovoj recepciji u Hrvatskoj v.: Boris Kožnjak, »O predavanju Maxa Plancka 'Smisao i granice egzaktne znanosti' u Zagrebu 15. rujna 1942.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 45/1 (89) (2019), pp. 183–223.

¹³⁸ Damjan Damjanović, *Doktorica Rojc*, pp. 62–63.

¹³⁹ Dr. C. Zorin [dr. Karlo Marchesi], *Problem psihičkih pojava* (Zagreb: 'Binoza' nakladni zavod, 1939).

su »psihičke pojave, seansa, medij, učesnici seanse« stvari koje »zahtijevaju najveću ozbiljnost, najveću opreznost, najveću širokogrudnost shvaćanja i osobito veliko znanje«, dr. Marchesi sada drži da su »obične ‘seanse’ kako se tim nazivom rado nazivaju više ili manje smiješni pokušaji ‘dozivanja duhova’ ili ‘spiritiziranja’, i slično, tako naivne, a prema tome i dobiveni rezultati, da svemu tome pristaje samo jedna riječ: neznanje«,¹⁴⁰ te da ako je samo do njih, onda se »mora unaprijed naglasiti, da nedvojbenog dokaza i to znanstvenog dokaza za zagrobni život nema«. ¹⁴¹ Spiritističke pojave stoga »treba uopće odbaciti iako se tim nazivom služe i danas neki autoriteti <...> jer se time stvara zabluda, da su te pojave mistične, nadnaravne, itd., i da te pojave nužno vode do nekog religioznog uvjerenja«, ¹⁴² dok je zapravo riječ o tome da je ‘spiritistička komunikacija s preminulima’ posredovanjem medija tek partikularni aspekt ‘psihičkih pojava’ posve općenito i kao takav, prema vjerovanju dr. Marchesija, u potpunosti podložan ‘naturalizaciji’.

Privatno razočaranje supružnika Marchesi spiritističkim pokretom poklopilo se ne slučajno s globalnim zamiranjem spiritističkih pokreta prema kraju 1930-ih, čemu je doprinijelo više čimbenika.¹⁴³ Ne samo da su profesionalni iluzionisti poput Harryja Houdinija kontinuirano još od 1920-ih raskrinkavali mnoge poznate i manje poznate spiritističke medije,¹⁴⁴ već je i unutar samih udruženja poput *Society for Psychical Research* rastao broj skeptika prema spiritizmu i spiritističkim medijima, od kojih su mnoge raskrinkali upravo i sami članovi SPR-a. Zamiranju spiritističkih pokreta doprinijeli su i mnogi znanstvenici koji su ispočetka i sami bili privučeni ili čak uvjereni spiritističkim fenomenima, ali su zbog slabih znanstvenih standarda spiritističkih istraživanja vremenom napustili aktivno sudjelovanje u području. Primjerice, autor recenzije Findlayeve knjige *On the Edge of the Etheric* u časopisu *Nature*, iako benevolentno još uvijek priznaje da »se ne može poreći da su fenomeni, *onako kako su opisani*, intrigantni i da oni, ukoliko ih potvrdi neovisna istraga, zaslužuju najpomniju znanstvenu pažnju«, ipak primjećuje da se »čitajući izvješća gosp. Findlaya ne može oteti dojmu da je tu znanstvena metoda zapravo nepostojeća«. ¹⁴⁵ Na sličan način i grupa uglednih znanstvenika, između ostalih evolucijski biolog

¹⁴⁰ Zorin [Marchesi], *Problem psihičkih pojava*, p. 21.

¹⁴¹ Ibid., p. 24.

¹⁴² Ibid., p. 31.

¹⁴³ V. npr. Colin Wilson, *Afterlife: An Investigation of the Evidence for Life after Death* (London: George G. Harrap & Co.), poglavito poglavlje »Decline and Rebirth«, pp. 204–257.

¹⁴⁴ Svoja je iskustva s raskrinkavanjem spiritističkih medija opisao u knjizi Harry Houdini, *A Magician among the Spirits* (New York – London: Harper & Brothers, 1924).

¹⁴⁵ »On the Edge of the Etheric: being an Investigation of Psychic Phenomena based on a series of Sittings with Mr John C. Sloan, the Glasgow Trance and Direct Voice Medium«, *Nature* 129 (1932), pp. 562–563; navod na p. 563.

Julian S. Huxley, filozof F. C. S. Schiller i biolog E. W. MacBride, 1934. godine obrazlaže svoje ostavke na članstvo u *Međunarodnom institutu za psihička istraživanja* (*International Institute for Psychic Investigation*), kojega je dr. Marchesi bio povjerenik (*Liaison Officer*) za Kraljevinu Jugoslaviju i u čijem je službenom glasilu *Psychic Science* surađivao.¹⁴⁶ Naime, kako su pojasnili u otvorenom pismu u časopisu *Nature*, iako su i dalje »mišljenja da je istraživanje tzv. 'supranormalnih' fenomena veoma plodno područje znanstvenog istraživanja«, ipak drže da takvim istraživanjima nedostaje »obostrano inteligentan odnos, ne samo od strane onih koji predmetu pristupaju sa znanstvene strane, već i od onih koji mu pristupaju sa strane samog spiritizma«, a koji često čini se da »ili nemaju pojma o tome u čemu se sastoji znanstvena metoda ili znanstvenike priželjkuju tek kao propagandne figure u zadobivanju znanstvenog legitimiteta«. ¹⁴⁷ Također, to je i vrijeme kada svoju novu ekspanziju doživljava i teozofski pokret, koji, iako je izrastao iz njega, sve više počinje istiskivati spiritistički pokret posvuda u svijetu, pa tako i u nas, gdje je 1924. godine u Zagrebu osnovano Jugoslavensko teozofsko društvo.¹⁴⁸ Konačni rezultat svih ovih silnica bilo je ne samo opadanje interesa za spiritizam kod javnosti, već i za njegovo znanstveno proučavanje, koje će nadalje svoj fokus preusmjeriti na druge heterodoksne fenomene, poput telepatije, prekognicije i psihokineze, poglavito nakon što su čuveni psiholog William McDougall i mladi Joseph Banks Rhine utemeljili Parapsihološki laboratorij na Sveučilištu Duke, kojemu će se dr. Marchesi javiti pismom u studenom 1938. godine i tako potaknuti njihovu dugogodišnju suradnju na istraživanju 'izvanosjetilnih fenomena'.

(svršetak prvog dijela)

¹⁴⁶ V. npr.: Dr. Kario Marehesi, M.D., »Flashlights on Clairvoyance«, *Psychic Science* 18/3 (1939), pp. 139–147.

¹⁴⁷ Julian S. Huxley, F. C. S. Schiller, E. W. MacBride, »Science and Psychical Research«, *Nature* 134 (1934), p. 458.

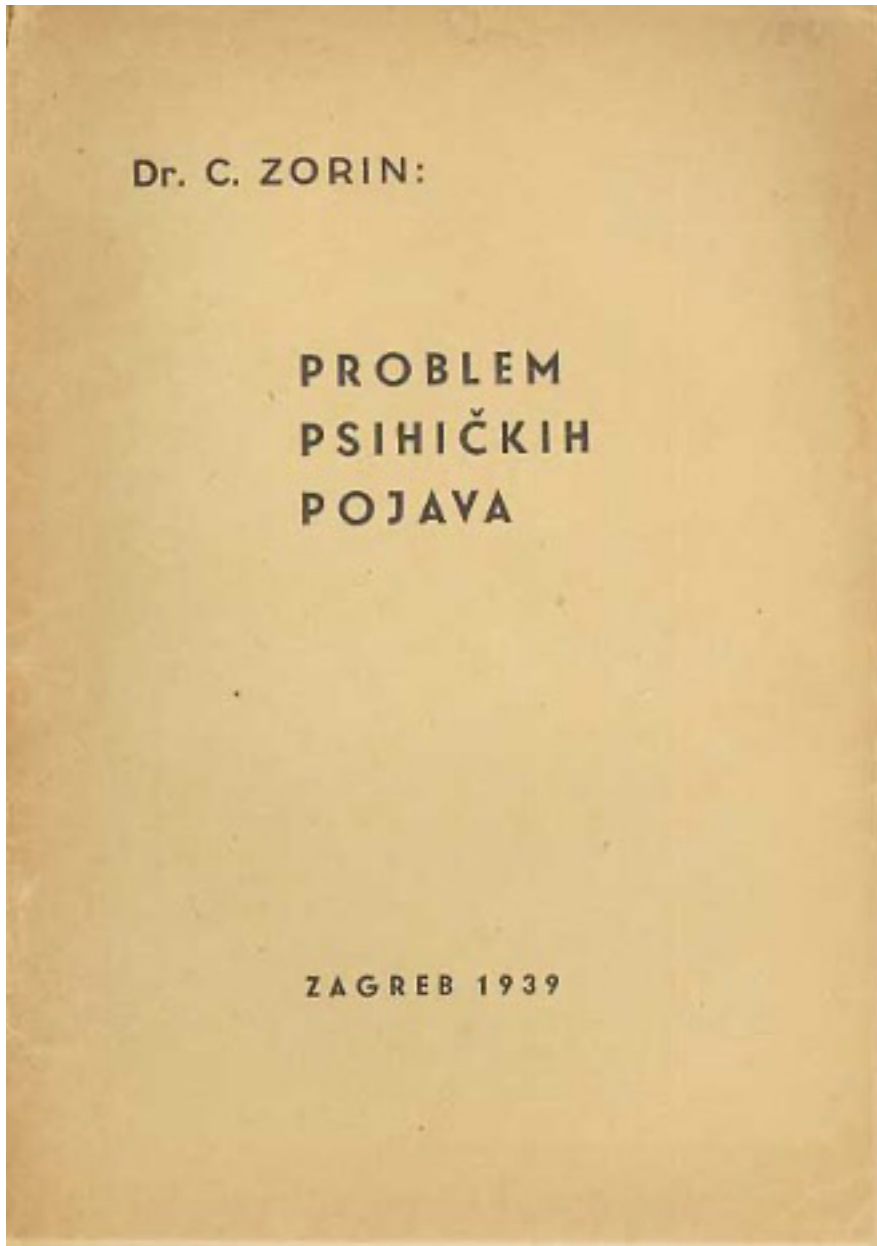
¹⁴⁸ O teozofskom pokretu u nas v.: Antun Alfirević, »Jugoslavensko teozofsko društvo (Prigodom desetogodišnjice 1924–1934)«, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 15/6 (1934), pp. 248–256; »Teozofija i misija Teozofskog društva«, *Teozofija* 1/1 (1927), poglavito pp. 12–13 (»Slaveni i teozofija«), pp. 13–14 (»Stanje u našoj javnosti prije osnutka J.T.D.«) te pp. 14–16 (»Osnutak Jugoslavenskog teozofskog društva i njegov dosadašnji rad«).

Scientific and Philosophical Orthodoxy and Heterodoxy of Dr. Karlo Marchesi (I): Spiritism and the Spiritist Movement

Summary

In this article, I discuss the life and work in Croatian historiography of the completely neglected but at the time prominent Zagreb physician Dr. Karl Marchesi, both in respect to his orthodox medical career as an internist and pioneer of medical hypnosis in his homeland during the 1920s and 1930s and then in the United States, where he emigrated in 1950 and remained until his death, and his heterodox career as one of the restorers and main protagonists of the spiritist movement and leaders of parapsychological research first in Croatia and then in the United States as a close collaborator of Joseph Banks Rhine at the Parapsychological Laboratory at Duke University, with whom he established a collaboration already from his homeland in 1938. The article is divided into two parts, and in this first part I reconstruct the rich biography of Dr. Marchesi and analyze his role in the Croatian spiritist movement during the 1930s. In this analysis, particular attention is paid to the broader socio-historical context of the nature and genesis of the spiritist movements, especially in Croatia, of which Dr. Marchesi was a typical exemplar, and which is by itself also a fairly neglected topic of the histories of science, philosophy, and theology in Croatia. The second part of the article will discuss Dr. Marchesi's heterodox work in parapsychology and hypnosis, the latter having grown from a controversial to a legitimate scientific discipline of medical hypnosis in which Dr. Marchesi has left a noticeable international mark. Also, in the second part of the article, I will reflect on the general relationship between 'orthodoxy' and heterodoxy' in science, as well as on the relationship between science and pseudoscience in light of the relevant knowledge of modern history and philosophy of science, as opposed to some ingrained but erroneous narratives about this relationship.

Key words: Karlo Marchesi, Joseph Banks Rhine, spiritism, hypnotism, parapsychology, medical hypnosis, Parapsychology Laboratory at Duke University, orthodox science, heterodox science, history of science

Slika 6. Naslovnica knjige dr. Marchesija *Problem psihičkih pojava*, objavljene 1939. godine pod pseudonimom Dr. C. Zorin.